

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα: Η ισότητα ως δικαιοσύνη στην μαρξική και την μαρξιστική σκέψη

ΘΑΝΑΣΗΣ ΧΑΤΖΗΛΙΑΣ Α.Μ.: 18522

Τριμελής Επιτροπή:
Κύρκος Δοξιάδης (Επιβλέπων)
Γρήγορης Μολύβας
Μιχάλης Σπουρδαλάκης

ΑΘΗΝΑ 2021

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ.....	4
1. Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΩΣ ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΞΙΑ.....	5
1.1 ΜΑΡΕ ΚΑΙ ΈΝΓΚΕΛΣ ΠΕΡΙ ΙΣΟΤΗΤΑΣ.....	5
1.2 Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ	8
1.3 Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΕ ΚΑΙ ΤΟΥ ΈΝΓΚΕΛΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΣΥΝΤΡΟΦΟΥΣ ΤΟΥΣ	11
2. Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΙΣΟΔΥΝΑΜΙΑΣ	15
2.1 Ο ΤΡΟΠΟΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΜΙΣΘΟΥ	15
2.2 ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	18
2.3 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	20
2.4 ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΕ Ο ΜΑΡΕ ΤΗΝ ΑΝΙΣΗ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗ;	23
2.5 ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΘΕΝΑ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΙΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ, ΣΤΟΝ ΚΑΘΕΝΑ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΙΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΟΥ	26
2.6 ΙΣΟΤΗΤΑ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΚΑΤΑΡΓΗΣΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ	28
3. ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΪΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ	30
3.1 ΉΤΑΝ Ο ΜΑΡΕ ΗΘΙΚΟΣ ΕΞΙΣΩΤΙΣΤΗΣ;	30
3.2 ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΚΕΝΤΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	32
3.3 ΙΣΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ	33
3.4 ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΠΟΡΩΝ	36
3.5 Η ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ.....	40
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	42
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	47

Εισαγωγή

Η αξία της ισότητας μπορεί στην σύγχρονη μαρξιστική συζήτηση να θεωρείται ξεκάθαρη και με σαφή προσανατολισμό, αλλά εάν εξετάσουμε ενδελεχώς την μαρξική θεωρία θα διαπιστώσουμε πως η οπτική του Μαρξ για το συγκεκριμένο ζήτημα δεν είναι μονοσήμαντη αλλά πολυδιάστατη, σε κάποια σημεία ασαφής και σαφώς διασυνδεδεμένη με την συνολική κριτική του στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Με άλλα λόγια, δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο, αν ο ίδιος ο Μαρξ διατηρούσε θετικά συναισθήματα για την αξία της ισότητας και την αναγκαιότητά της. Ωστόσο, ο αντίθετος ισχυρισμός, ότι δηλαδή ο Μαρξ υποβάθμιζε την έννοια της ισότητας, θα φάνταζε προκλητικός, δεδομένου ότι σχεδόν όλες οι κατοπινές και σύγχρονες μαρξιστικές θεωρήσεις θεμελιώνονταν πάνω σε κάποια εξισωτική βάση.

Επιπροσθέτως, αν κρίνουμε από την συνολική θεώρησή του και το όραμά του για την υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την αντικατάστασή του από το κομμουνιστικό όραμα, καθίσταται ακόμα πιο ακραία η απόφαση ότι οι άνθρωποι δεν θα πρέπει να εννοούνται και να θεωρούνται ίσοι. Άρα, το ερώτημα που προκύπτει, και θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε στην παρούσα εργασία, είναι η σχέση του Μαρξ με την ισότητα και ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσε να την προσεγγίσει. Σε αυτήν την βάση, θα πρέπει να δούμε σε ποιες βάσεις θεμελιώνεται η μαρξική κριτική στην αστική ισότητα αλλά και αν, και με ποιον τρόπο θα μπορούσε ο Μαρξ να διατυπώσει μία εναλλακτική πρόταση περί ίσης αξίας των ανθρώπων, η οποία, σε αντίθεση με την αστική ισότητα, δεν θα επικεντρώνεται μόνο στην ίση διανομή των πόρων και την δικαιοσύνη των αντιτιθέμενων συμφερόντων και αναγκών. Ένα τέτοιο εγχείρημα είναι δυνατό μόνο αν ανατρέξουμε στην μαρξική κριτική στην αστική πολιτική οικονομία και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Υπ' αυτήν την έννοια, θα επιδιώξουμε να ελέγξουμε, αν και με ποιον τρόπο ο Καρλ Μαρξ αντιλαμβάνεται την ισότητα ως δικαιοσύνη ρύθμισης των διαφορών που προκύπτουν ανάμεσα στα άτομα υπό τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ένα τέτοιο εγχείρημα είναι πολύπλοκο δεδομένου ότι ο Μαρξ σε όλο του το corpus πραγματοποιεί μία εμμενή κριτική στο κοινωνικό-πολιτικό σύστημα της εποχής του. Το σύνολο του έργου του συνίσταται στην κριτική που ασκεί στο καπιταλιστικό σύστημα χρησιμοποιώντας τα ίδια τα εργαλεία της πολιτικής οικονομίας της εποχής του και στρέφοντάς τα εναντίον της. Η κριτική του, λοιπόν, επικεντρώνεται στην ανάδυση των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος εν γένει, κι όχι στις επιμέρους αστικές θεσμικές λειτουργίες του. Ο Μαρξ δεν ασχολήθηκε ποτέ σοβαρά με ζητήματα ισότητας και δικαιοσύνης· όπου αυτά προκύπτουν, δεν ανιχνεύονται

παρά με έμμεσο τρόπο. Εντούτοις, αυτού του είδους οι έμμεσες και υπαινικτικές αναφορές του Μαρξ δείχνουν το πλαίσιο εντός του οποίου ο ίδιος αντιλαμβανόταν τα συγκεκριμένα ζητήματα, και αυτό είναι το κεντρικό πλαίσιο στο οποίο θα κινηθούμε για να απαντήσουμε στα ερωτήματα.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν εάν προσπαθήσουμε να αποκωδικοποιήσουμε την μαρξική ανάγνωση για την ισότητα είναι πολλά και πολυσύνθετα. Καταρχάς ο Μαρξ απέρριπτε γενικώς την έννοια της ισότητας ή μόνο την ισότητα που παράγεται μέσω του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής; Εάν απέρριπτε γενικότερα κάθε έννοια ισότητας, πώς αυτή η απόρριψη είναι συμβατή με την γενικότερη μαρξική σκέψη; Εάν όμως απέρριπτε μόνο μία συγκεκριμένη μορφή ισότητας, ποια μπορεί να είναι η εναλλακτική που θα μπορούσε να προτείνει; Αποτελεί η ισότητα ως μια καθολική αξία στην εύρυθμη λειτουργία των κοινωνιών ή μπορεί να ξεπεραστεί; Υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα στην μαρξική και την μαρξιστική σκέψη ή η τελευταία σε κάποιες περιπτώσεις τείνει να αυτονομηθεί; Τα παραπάνω είναι μερικά από τα δυσεπίλυτα ερωτήματα που καλούμαστε να απαντήσουμε για να αποκωδικοποιήσουμε τις θέσεις του Μαρξ για το συγκεκριμένο ζήτημα.

Επιδιώκοντας να δούμε και τον τρόπο που αξιοποιεί η μαρξιστική κριτική τις θέσεις του Μαρξ για ζητήματα ισότητας και δικαιοσύνης, σχηματοποιήσαμε δύο προσεγγίσεις, η καθεμία από τις οποίες ξεκινά από διαφορετική αφετηρία, εντούτοις είναι αλληλένδετες. Η πρώτη προσέγγιση επικεντρώνεται στην κριτική που ασκεί ο Μαρξ στους νόμους της πολιτικής οικονομίας της εποχής του. Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής η ισότητα γίνεται κατανοητή ως αστική πολιτική έννοια, η οποία κατασκευάστηκε για να προωθεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Με αυτόν τον τρόπο η ισότητα ορίζεται ως εργαλείο παραμόρφωσης της οικονομικής θεωρίας. Η σημαντικότερη διαφωνία του Μαρξ και του Ένγκελς έγκειται στο σημείο της ηθικής αξίωσης των συντρόφων του ως προς την εξίσωση της εργασίας. Ο Μαρξ υπεισέρχεται στο συγκεκριμένο ζήτημα και στον τρόπο που υπολογίζεται ο μισθός και κατά συνέπεια σε ζητήματα εργασιακής ισοδυναμίας και θα παρατηρήσουμε τις ανυπέρβλητες δυσκολίες που αντιμετώπισε.

Η δεύτερη προσέγγιση εισχωρεί στην ηθική και δικαιοσύνη αντίληψη της ισότητας σε μαρξικό πλαίσιο, έχοντας απορρίψει τον επιστημονικό χαρακτήρα της, επικεντρώνεται στην ηθική και δικαιοσύνη δικαιολόγηση της μαρξικής θεωρίας. Αυτού του είδους η ανάλυση του μαρξικού έργου όσον αφορά τα εξεταζόμενα ζητήματα τα ανέπτυξε η αγγλοσαξονική σχολή και συγκεκριμένα το ρεύμα που συνηθίζεται να αποκαλείται «αναλυτικός μαρξισμός». Το συγκεκριμένο θεωρητικό ρεύμα προσεγγίζει την μαρξική θεωρία κατασκευάζοντας κανονιστικά και ηθικά επιχειρήματα. Ο σκοπός αυτών των επιχειρημάτων είναι να αποδείξουν γιατί ο

κομμουνισμός, αν και δεν είναι αναπόφευκτος και αναγκαίος, είναι όμως περισσότερο επιθυμητός σε σύγκριση με τις άλλες σύγχρονες πολιτικές θεωρίες.

Ερευνητικό ερώτημα

Στο πλαίσιο που ήδη έχουμε ορίσει, το ερευνητικό ερώτημα έχει έναν διττό σκοπό: 1. Να αναδείξει την κριτική του Μαρξ στις αστικές θεωρίες περί εξισωτισμού και τον τρόπο που πραγματευόταν ο ίδιος το συγκεκριμένο ζήτημα, 2. Να ελέγξει την προσπάθεια των μεταγενέστερων μαρξιστών να ανασυνθέσουν την μαρξική θεώρηση περί ισότητας σε δύο διακριτά επίπεδα, αυτό της πολιτικής οικονομίας και αυτό της αναλυτικής φιλοσοφίας.

Η εργασία χωρίζεται σε 3 ενότητες: Στην πρώτη ενότητα περιγράφεται το πλαίσιο εντός του οποίου ο Μαρξ ασκούσε κριτική στις θεωρίες περί ισότητας των σύγχρονών του. Χρησιμοποιούμε παραθέματα κυρίως από το βιβλίο του «*Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*» για να αναδείξουμε τις διαφορές που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στον Μαρξ και τους αριστερούς επαναστάτες, όπως ο Προυντόν, ο Λασάλ και ο Ντίρινγκ, τους οποίους ο ίδιος ο Μαρξ χαρακτήριζε ουτοπιστές. Ακολούθως, θα υπεισέλθουμε σε ζητήματα εργασιακής ισοδυναμίας ανάμεσα στην απλή και την εξειδικευμένη εργασία προκειμένου να δούμε με ποιον τρόπο ο Μαρξ κατέληξε σε αδιέξοδο προσπαθώντας να επιχειρηματολογήσει ως προς την εξίσωσή τους. Ακολουθούμε την επιχειρηματολογία του Allen Wood, ο οποίος καταλήγει πως ο Μαρξ κατέτασε την ισότητα σε ένα πολιτικό, ηθικό και δικαιοσύνη πλαίσιο, εντός του οποίου η αστική τάξη εργαλειοποιεί την συγκεκριμένη αξία για την προάσπιση των συμφερόντων της. Η τρίτη ενότητα υπεισέρχεται στο πεδίο της αναλυτικής πολιτικής φιλοσοφίας και ειδικότερα στο πεδίο του αναλυτικού μαρξισμού, μέσω του οποίου εντάσσεται η μαρξική φιλοσοφία σε ένα αμιγώς ηθικό και δικαιοσύνη πλαίσιο. Η συγκεκριμένη μετατόπιση έχει ως προϋπόθεση την απόρριψη του νομοτελειακού και οικονομίστικου χαρακτήρα της μαρξικής θεώρησης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο αναλυτικός μαρξισμός επικεντρώνεται στην ηθική δικαιολόγησή του μέτρου της ισότητας και, αντιπαραβάλλοντας τα ίδια τα κείμενα του Μαρξ, προσπαθούμε να δούμε εάν το η θεωρία περί ίσου μέτρου μπορεί να ενταχθεί υπό οποιονδήποτε τρόπο στην μαρξική σκέψη.

Αυτού του είδους η διασύνδεση ανάμεσα στο μαρξικό κείμενο και την σύγχρονη αγγλοσαξονική μαρξιστική σκέψη παρουσιάζει δύο σημαντικά προβλήματα που πρέπει να αναφέρουμε εξ αρχής. Καταρχάς, είναι φανερό η δυσκολία αποτύπωσης των νοημάτων μέσω συμβατών λέξεων και στα δύο επίπεδα. Αυτό συμβαίνει γιατί η νεότερη σκέψη χρησιμοποιεί νέους όρους που ο ίδιος ο Μαρξ ουδέποτε είχε χρησιμοποιήσει. Οι αγγλοσάξονες μαρξιστές επανανοηματοδότησαν τις μαρξικές

έννοιες μέσω νεότερων όρων που εντάσσονται μέσα στην αναλυτική πολιτική φιλοσοφία. Αντιλαμβανόμαστε τον κίνδυνο συγχύσεως από τυχόν γλωσσολογικές και νοηματικές παρερμηνείες και την πιθανή ασυμβατότητα ανάμεσα στα δύο επίπεδα κατανόησης, δηλαδή της παραδοσιακής μαρξικής και της σύγχρονης αναλυτικής μαρξιστικής ορολογίας. Κατά δεύτερον, παρατηρούμε μία ασυμβατότητα ανάμεσα στην διαλεκτική μαρξική μέθοδο, αφού ο Μαρξ την αναλυτική μέθοδο την θεωρούσε χρήσιμη αλλά όχι επαρκή για την επιστημονική έρευνα, και στην αποκλειστικά αναλυτική μεθοδολογία που χρησιμοποιούν οι αγγλοσάξονες μαρξιστές. Με βάση τα προαναφερθέντα προβλήματα, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παραμείνει στο πνεύμα της μαρξιστικής παράδοσης και να εντάξουμε τους νέους όρους όπου θεωρούμε ότι η παράθεση των επιχειρημάτων παραμένει ίδια ακόμα και αν εκφράζεται με διαφορετικούς όρους.

Σε αυτή την βάση, θα ελέγξουμε γιατί ο Μαρξ απέρριπτε την «*αρχή της συνεισφοράς*», και θα κατευθυνθούμε στο πώς μπορεί να αποκρυσταλλωθεί η ισότητα ως προς τα μέσα παραγωγής και τα μέσα κατανάλωσης. Η συζήτηση για την ισότητα στα μέσα παραγωγής φέρνει στο προσκήνιο μία αμφιλεγόμενη αλλά θεμελιώδη προϋπόθεση της μαρξικής ισότητας, η οποία έγκειται στο πρόβλημα της αφθονίας και την σπάνης των πόρων. Η συζήτηση καταλήγει σε ένα από τα σημαντικότερα σημεία της μαρξικής κριτικής, το οποίο έγκειται στην προτεραιότητα και την κεντρική θέση της παραγωγής έναντι της ίσης διανομής στα ζητήματα που προκύπτουν από τον τρόπο διαμοιρασμού του κοινωνικού υλικού πλούτου. Ακολουθώντας την συγκεκριμένη λογική είναι αναγκαίο να επεκταθούμε στον κεντρικό πυρήνα της μαρξικής θεωρίας που έγκειται στην κατάργηση των τάξεων, μέσω της οποίας καθίσταται εύλογη η αντίθεση του Μαρξ στις θεωρίες εξισωτισμού. Ταυτοχρόνως εστιάζουμε και στην απόρριψη του χαρακτήρα της αστικής δικαιοσύνης, ως αποτέλεσμα παραγωγικο-ιδεολογικών μετασχηματισμών, μέσω του οποίου μπορούμε να διαλευκάνουμε τις θέσεις του επί του συγκεκριμένου ζητήματος.

1. Η Ισότητα ως αστική και πολιτική αξία

1.1 Μαρξ και Ένγκελς περί ισότητας

Η μαρξιστική παράδοση στην πολιτική και την οικονομική σκέψη σκόπευσε στην εξάλειψη όλων τις κοινωνικών ανισοτήτων που σχετίζονται με την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς. Ο Μαρξ ανέπτυξε τις ιδέες του για την ισότητα μετά τον Διαφωτισμό και την εμφάνιση της αστικής ισότητας στην σημαντικότερη μορφή της, την ισότητα των ευκαιριών, ιδέα που προέρχεται από την αναδυόμενη ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς. Συγγενής με αυτήν, ήταν και η διατύπωση του

John Locke για τα φυσικά ανθρώπινα δικαιώματα, που αποτελεί τη βάση διαφόρων σύγχρονων αστικών μορφών ισότητας με αναφορά στα δικαιώματα. Ωστόσο, ο Μαρξ δεν επιχείρησε να επιλύσει τις αντιφάσεις και τους περιορισμούς της αστικής ισότητας του Διαφωτισμού, προτείνοντας στη θέση της μια κομμουνιστική ισότητα επιστημονικώς τεκμηριωμένη και γι' αυτόν τον λόγο δημιουργήθηκαν και οι διαιρέσεις και παραλλαγές που έχουμε δει τα επόμενα χρόνια από τα σοσιαλιστικά κινήματα.

Η θέση του Μαρξ για τα ζητήματα ισότητας δεν είναι ξεκάθαρη με την πρώτη ανάγνωση. Από την μία πλευρά, ασκούσε κριτική στις ανισότητες που προκύπτουν μέσω του καπιταλιστικού συστήματος. Ειδικότερα στο Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος αναφέρει κάποια κοινωνικά μέτρα που θα υιοθετούσαν αναμφίβολα και σύγχρονοι εξισωτιστές όπως π.χ. *«ισχυρή προοδευτική φορολογία, συγκέντρωση της πίστης στα χέρια του κράτους, με μία εθνική τράπεζα, που τα κεφάλαιά της θα ανήκουν στο κράτος και θα έχει το αποκλειστικό μονοπώλιο σ' αυτά ή δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση για όλα τα παιδιά»*.¹ Από την άλλη πλευρά, όμως, σε διαφορετικά σημεία του έργου του έχει καταφερθεί εναντίον της ιδέας της αστικής ισότητας. Για να καταφέρουμε να αποκωδικοποιήσουμε αυτή την φαινομενική αντίφαση θα πρέπει να κάνουμε έναν διαχωρισμό ανάμεσα στον επαναστατικό ρόλο του Μαρξ που απευθυνόταν σε ευρείες μάζες εργατών και τον επιστημονικό του λόγο, ο οποίος επιχειρούσε μέσω στέρεης επιχειρηματολογίας να κατασκευάσει το θεωρητικό του σύστημα.

Ο Μαρξ θεωρεί ότι η κινητοποίηση της εργατικής τάξης θα επιτευχθεί με την κινητοποίηση των εξαθλιωμένων μαζών που έχουν πειστεί ότι μέσω μίας εξισωτικής προοπτικής θα βελτιώσουν την οικονομική και κοινωνική τους θέση. Ως επαναστάτης, λοιπόν, δεν μπορεί να μην αξιολογήσει θετικά την ισότητα όταν απευθύνεται στο εργατικό κόμμα, μιας και γνωρίζει ότι το φορτίο της συγκεκριμένης αξίας είναι ισχυρό και με θετικό αντίκτυπο σε όλο το κοινωνικό σύνολο. Μεγαλύτερη αξία έχει να δούμε σε πιο επίπεδο τίθεται η αξία της ισότητας στον *επιστημονικό* λόγο του Μαρξ, μιας και ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του πρωτίστως επιστήμονα που μέσω της κριτικής του στην πολιτική οικονομία θα μετασχημάτιζε εκ βάθρων τα θεμέλια της κοινωνικής δομής. Βρισκόμαστε λοιπόν αντιμέτωποι με δύο διακριτές όψεις του μαρξικού λόγου, οι οποίες παρ' ότι εμπεριέχουν μία εσωτερική αντίφαση θα δούμε με ποιόν τρόπο μπορούν να χαρακτηριστούν αλληλοσυμπληρούμενες. Θα δώσουμε περισσότερη βαρύτητα στα *επιστημονικά κείμενά* του γιατί μέσω αυτών κυρίως θα μπορέσουμε να εισχωρήσουμε βαθύτερα και περισσότερο εμπειριστατωμένα στο προς εξέταση ζήτημα.

---

¹ Μαρξ Κ., - Ένγκελς Φ., Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, Σύγχρονη Εποχή, 1984, σ.47

Εξάλλου, θα πρέπει να κάνουμε κι έναν δεύτερο διαχωρισμό ανάμεσα στα γραπτά του ίδιου Μαρξ αλλά και σε αυτά του στενότερου συντρόφου του Φρίντριχ Ένγκελς. Προφανώς αμφότεροι είχαν μία κοινή προσέγγιση όσον αφορά το θεωρητικό τους υπόβαθρο και την επαναστατική τακτική που θα ακολουθήσουν, αλλά κάποιες φορές, λόγω και των διαφορετικών πεδίων που επιδίωξαν να αναλύσουν, αναφέρθηκαν όχι με την ίδια ένταση και έκταση στα ζητήματα ισότητας. Ο Ένγκελς ασχολήθηκε περισσότερο με το συγκεκριμένο ζήτημα και φαίνεται δίνει μία περισσότερο θετική διάσταση στην αξία της ισότητας. Μπορεί οι διαφορές μεταξύ των δύο να είναι μικρές αλλά παρατηρούμε πως τον τελευταίο τον απασχολεί περισσότερο το αίτημα του προλεταριάτου για κοινωνική ή αληθινή ισότητα. Υπ' αυτήν την έννοια, διακρίνει την αστική πολιτική ισότητα ή την ισότητα των δικαιωμάτων από την κοινωνική ή πραγματική ισότητα. Ειδικότερα λέει: *«Έτσι, το αίτημα ισότητας στο στόμα του προλεταριάτου έχει διπλή σημασία. Είτε είναι -κι αυτό συμβαίνει ειδικά στην αρχή, π.χ., στον Πόλεμο των Χωρικών- η φυσική αντίδραση κατά των κραυγαλέων κοινωνικών ανισοτήτων, κατά της αντίθεσης πλουσίων και φτωχών, αφεντάδων και δούλων, των άσωτων και, των λιμοκτονούντων: Με τέτοια μορφή, είναι απλώς η έκφραση του επαναστατικού ενστίκτου, το οποίο βρίσκει εκεί, αλλά μόνο εκεί, τη δικαιολογία του. Είτε, πάλι, δημιουργήθηκε από την αντίδραση κατά του αιτήματος της αστικής ισότητας, συνάγει λίγο πολύ σωστά αιτήματα απ' αυτό, που πάνε πιο πέρα, χρησιμεύει σαν μέσο αγκιτάτσινας για να ξεσηκώσει τους εργάτες ενάντια στους καπιταλιστές με τα επιχειρήματα των ίδιων των καπιταλιστών και, σ' αυτή την περίπτωση, το αίτημα στέκεται ή πέφτει με την ίδια την αστική ισότητα. Και στις δύο περιπτώσεις, το πραγματικό περιεχόμενο του προλεταριακού αιτήματος για ισότητα είναι το αίτημα της κατάργησης των τάξεων. Το κάθε αίτημα για ισότητα που πάει πιο πέρα απ' αυτό, καταλήγει αναγκαστικά στο παράλογο».*²

Βλέπουμε ότι ο Ένγκελς από την μία πλευρά κατανοεί το αίτημα των προλετάρων και το ηθικό τους αίτημα για ισότητα, αλλά από την άλλη διαβλέπει ότι μία τέτοια προσέγγιση διαπλέκεται με το αστικό αίτημα για την ισότητα. Θέλει να δείξει ότι αν το συγκεκριμένο αίτημα διαχωριστεί από την αστική ερμηνεία του, καταλήγει σε συμπεράσματα αμφιβόλου εγκυρότητας. Η μόνη προϋπόθεση για να μπορεί να σταθεί το συγκεκριμένο αίτημα, στο μέτρο που μπορεί να έχει κάποια εγκυρότητα, διασυνδέεται με την κατάργηση των τάξεων. Στην πραγματικότητα το αίτημα για ισότητα, σύμφωνα με τον Ένγκελς, αποκτά κάποια αξία μόνο στα αρχικά στάδια της κομμουνιστικής μετάβασης. Γράφει: *«Η ιδέα της σοσιαλιστικής κοινωνίας ως βασιλείο της ισότητας είναι μια μονόπλευρη γαλλική ιδέα που στηρίζεται στην παλιά «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα» - μια ιδέα που ήταν δικαιολογημένη ως στάδιο ανάπτυξης στον δικό της χρόνο και τόπο, αλλά η οποία, όπως όλες τα οι μονόπλευρες ιδέες των παλαιότερων σοσιαλιστικών σχολείων, πρέπει τώρα να ξεπεραστούν, γιατί*

---

² Ένγκελς Φ., Αντί-Ντίρινγκ, Σύγχρονη Εποχή, 2006, σσ.136-7

*προκαλούν μόνο σύγχυση στα κεφάλια των ανθρώπων και έχουν βρεθεί πιο ακριβείς τρόποι παρουσίασης του θέματος».*³

1.2 Η ισότητα ως πολιτική έννοια

Ο Μαρξ, περισσότερο φειδωλός από τον Ένγκελς, αντιλαμβάνονταν την ισότητα ως μία αστική έννοια, η οποία κατασκευάστηκε για να προωθεί τα συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών. Στην θέση της ισότητας ο Μαρξ, μέσω της υλιστικής και ιστορικής προσέγγισής του, αντιπαραβάλλει την κατάργηση των τάξεων, όπως αυτές διαμορφώνονται εντός του καπιταλιστικού συστήματος.⁴ Υπ' αυτήν την έννοια, σύμφωνα με τον Μαρξ, η αστική έννοια της ισότητας έχει κατασκευαστεί για να εξυπηρετεί τα συμφέροντα μόνο της άρχουσας έναντι της εργατικής τάξης και είναι προφανώς ασύμβατη με τον κομμουνιστικό τελικό σκοπό της κατάργησης των τάξεων. Παρατηρούμε πως ο Μαρξ και ο Ένγκελς συμφωνούν πως μία οποιοδήποτε είδους ισότητα μπορεί να σταθεί μόνο μέσω της κατάργησης κι όχι της εξίσωσης των τάξεων. Μπορεί μία τέτοια θέση να φαίνεται αντιφατική αφού κάποιος μπορεί να ισχυριστεί πως η εξίσωση και η κατάργηση των τάξεων οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα αλλά όπως θα δούμε και παρακάτω η συγκεκριμένη διάκριση μεταξύ των δύο είναι σημαντική για την κατανόηση των θέσεων του Μαρξ περί ισότητας. Για τον Μαρξ η κοινωνική ισότητα ως αξία δεν εμπλέκεται σε συζητήσεις για τον εξισωτισμό των τάξεων ή για την κατασκευή κάποιου είδους μέτρου που θα ρυθμίζει τις ανισότητες που προκύπτουν εντός των τάξεων. Άρα η ισότητα, για τον Μαρξ, δεν συμπλέει με κανόνες ακριβοδικίας που άνοιξαν τα επόμενα χρόνια στις αστικές πολιτικές θεωρίες.

Η ισότητα στην σκέψη του Μαρξ μπορεί να προκύψει μόνο μέσω της κατάρρευσης των ταξικών ιεραρχιών που αναγκάζουν τα άτομα να κατέχουν μία συγκεκριμένη θέση στην ταξική δομή και τους αποκλείει από ορισμένα πλεονεκτήματα που κατέχουν μόνο εκείνοι που βρίσκονται στην άρχουσα τάξη. Υπ' αυτήν την έννοια, αντιλαμβανόμαστε πως κατασκευάζονται δύο διακριτές προσεγγίσεις αντίληψης της ισότητας: Η πρώτη αναδύεται μέσω της αστικής ιδεολογίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και με κανονιστικά επιχειρήματα, επιδιώκει να εξάγει καθολικούς κανόνες εξίσωσης των ατόμων σε ατομικό και προσωπικό επίπεδο. Η δεύτερη προσέγγιση επικεντρώνεται στην ταξική-δομική ανισότητα, η οποία δεν ασχολείται με επιχειρήματα κατασκευής εξισωτικών μέτρων και ακριβοδικιακής διανομής των πόρων εντός των τάξεων αλλά αναφέρεται κυρίως στον αποκλεισμό

---

³ Marx-Engels Correspondence 1875. Engels to August Bebel n Zwickau, London, March 18-28, 1875, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/letters/75_03_18.htm (Πρόσβαση στις 10 Ιουνίου 2020)

⁴ Wood A., The Free Development of Each, Oxford University Press, 2014, σ. 253

κάποιων ανθρώπων από την διεκδίκηση της καλής ζωής μέσω των ταξικών περιορισμών που δεν τους επιτρέπουν να διεκδικήσουν ό,τι τους αναλογεί.

Ο Μαρξ άσκησε δριμεία κριτική στην πρώτη προσέγγιση που την θεωρούσε ακραία ιδεαλιστική, αφηρημένη και εντέλει εργαλείο εδραίωσης της κυριαρχίας της άρχουσας τάξης, η οποία επιδιώκει να καταστήσει τα συμφέροντά της ως συμφέροντα όλης της κοινωνίας. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό μέσω της μαρξικής κριτικής στην αστική ισότητα. Όλες τις αστικές θεωρίες περί εξίσωσης των ατόμων, ο Μαρξ τις κατέτασσε σε ένα ηθικό και δικαιοσύνη πλαίσιο που αντανάκλαται μέσω του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής και μίας συγκεκριμένης ιστορικής εποχής. Υπ' αυτήν την έννοια, η ισότητα, για τον Μαρξ, είναι κατά βάση μία πολιτική έννοια και ειδικότερα μία αστική πολιτική έννοια. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τους λόγους που ο Μαρξ απορρίπτει την κοινή διαίσθηση ότι τα κοινωνικά αιτήματα για ισότητα και δικαιοσύνη απαιτούν την κατασκευή ενός ίσου μέτρου και μία αίσθηση ακριβοδικίας θα πρέπει να εισχωρήσουμε βαθύτερα στην μαρξική θεωρία.

Σύμφωνα με τον Wood η βασικότερη αστική ερμηνεία της ισότητας, όπως την αντιλαμβανόταν ο Μαρξ, είναι μία μορφή διαδικαστικής ισότητας, δηλαδή μίας *ισότητας ενώπιον του νόμου*. Σύμφωνα με αυτού του είδους την ισότητα, το νομικό σύστημα δεν θα πρέπει να επιτρέπει την απόδοση αγαθών που θα ωφελούν κάποιους έναντι άλλων, όπως συνέβαινε επί του φεουδαρχικού νομικού συστήματος.⁵ Υπ' αυτήν την έννοια, η ισότητα ενώπιον του νόμου, δηλαδή η αστική ισότητα, αποκλείει πλεονεκτήματα που βασίζονται στην κάστα ή στην περιουσία. Ο Μαρξ θεωρεί πως τέτοιου είδους διαδικαστικές αντιλήψεις περί ισότητας, μπορεί σε θεωρητικό επίπεδο να φαίνονται ελκυστικές, αλλά στην πραγματικότητα επινοήθηκαν για να συμφωνούν με τους αστικούς νομικούς και πολιτικούς θεσμούς, οι οποίοι προωθούν τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης και της ταξικής καταπίεσης έναντι του προλεταριάτου.

Με αυτόν τον τρόπο, η αστική εξισωτική προσέγγιση θεμελιώνεται με το ίσο δικαίωμα ως πολιτικό προαπαιτούμενο της αστικής κοινωνίας. Όταν τα άτομα θεωρούν ότι δικαιούνται να τους συμπεριφέρονται ως ίσους υπό μία οπτική γωνία, ή ότι έχουν δικαίωμα σε ίσα μερίδια από οτιδήποτε, υποθέτουν ότι η συγκεκριμένη μεταχείριση θα καθορίζεται από το πολιτικό κράτος. Μία τέτοιου είδους ισότητα ενώπιον του νόμου προϋποθέτει πως στην αστική κοινωνία η πολιτική ισότητα θα πρέπει να είναι συμβατή με τους νόμους που διέπουν την αστική οικονομία. Υπ' αυτήν την έννοια η οικονομική θέση των δρώντων στα μέσα παραγωγής είναι

---

⁵ Στο ίδιο, σ. 255

αδιαπραγμάτευτη και στην πραγματικότητα η ισότητα είναι η ξεκάθαρη διακήρυξη του κράτους ότι δεν το απασχολούν οι ταξικές συγκρούσεις.⁶

Υπ' αυτήν την έννοια, η πολιτική ισότητα, όπως αντανακλάται στις αστικές κοινωνίες, κατασκευάζει άτομα τα οποία θεωρούνται ίσα μόνο ως προς την ταυτότητά τους ως πολίτες. Έτσι, όλες οι παρεμβάσεις του κράτους ως προς την αναδιανομή του πλούτου, της έγγειας ιδιοκτησίας, της εκπαιδευτικής πολιτικής κ.α., εξισώνουν τους ανθρώπους μόνο μέσα στο πλαίσιο που θέτει η κρατική εξουσία και μόνο εντός αυτού μπορούν οι πολίτες να απαιτήσουν κάποιου είδους ισότητα. Υπ' αυτήν την λογική, ο Μαρξ επιχειρεί μία διάκριση ανάμεσα στην πολιτική και την ανθρώπινη (κοινωνική) ισότητα, θεωρώντας ότι είναι δύο διακριτές έννοιες και δεν μπορούμε να μιλάμε για οποιαδήποτε είδους ισότητα συγχέοντας τις. Όταν οι άνθρωποι σκέφτονται την κοινωνική-ανθρώπινη ζωή τους υπό το πρίσμα της πολιτικής τους ιδιότητας τότε υποβιβάζουν την πρώτη στους όρους που θέτει η αστική καπιταλιστική κοινωνία και κατά συνέπεια στην ατομική, εγωιστική και κλεισμένη στα στενά ιδιωτικά τους συμφέροντα ζωή. Άρα τα δικαιώματά τους, ως μέλη του κράτους, δεν μπορούν να ιδωθούν από την θετική, κοινωνική και συνεργατική πλευρά, αλλά γίνονται αντιθέτως κατανοητά ως δέσμη απαιτήσεων που τους εγγυάται η εξουσία έναντι των υπολοίπων πολιτών ώστε να προστατευθούν ή να εξασφαλίσουν ότι δεν θα τεθούν υπό τον έλεγχο οποιουδήποτε άλλου. Υπ' αυτήν την έννοια τα δικαιώματα είναι ό,τι οι άνθρωποι μπορούν να απαιτήσουν δικαιωματικά.

Σύμφωνα με τη θεώρηση του Μαρξ, λοιπόν, η πολιτική ζωή των ανθρωπίνων όντων δεν προάγει την ανθρώπινη-κοινωνική τους υπόσταση και δεν εκπληρώνει κάποιου είδους πανανθρώπινη και χειραφετητική απαίτηση. Η αστική σύλληψη της ισότητας, μαζί με τα δικαιώματα και την δικαιοσύνη, αναδύονται ως εργαλεία του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής και της αστικής καπιταλιστικής κοινωνίας και άρα είναι ανεπαρκείς εκφράσεις της φιλοδοξίας των ανθρώπων να διαβιώνουν σε μία ελεύθερη και δίκαιη κοινωνία. Εκτός αυτού εμποδίζουν και την ανθρώπινη χειραφέτηση αφού θεμελιώνονται πάνω σε ταξικές σχέσεις που η μαρξική θεωρία θεωρεί το μεγαλύτερο εμπόδιο μίας πραγματικής ισότητας. Η ισότητα ενώπιον του νόμου και η τυπική ισότητα στο αστικό σύστημα είναι απαραίτητα στοιχεία που διασυνδέονται και με την συνολικότερη θεωρητική κριτική του Μαρξ στην αστική πολιτική οικονομία μέσω της εξήγησης που δίνει για την υπεραξία, όταν ισχυρίζεται ότι πρέπει να θεμελιωθεί στην υπόθεση ότι ίσες αξίες ανταλλάσσονται μεταξύ τυπικά ίσων και ελεύθερων ατόμων.⁷

---

⁶ Marx K., -Engels F., Marx and Engels Collected Works 1871-74, Τόμος 23, Lawrence and Wishart, 2010, σσ.418-19

⁷ Στο ίδιο, σ. 256

1.3 Η θεωρητική συζήτηση του Μαρξ και του Ένγκελς με τους συντρόφους τους

Οι θέσεις του Μαρξ για την αξία της ισότητας τίθενται πάντα εμμέσως και ο ίδιος αναφέρεται στο ζήτημα μόνο όταν είναι αναγκασμένος εκ των συνθηκών να το πράξει. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο μπορούμε να δούμε πως ο Μαρξ ασκούσε κριτική στην αστική ισότητα και απέρριπτε τα επιχειρήματα που υποστήριζαν τα φυσικά δικαιώματα, την δικαιοσύνη, την ηθική καλοσύνη, ή την ισότητα, και η κριτική του γινόταν φανερή μέσω της αντιπαράθεσής του με σημαντικούς σοσιαλιστές της εποχής του. Αν δούμε τα μαρξικά γραπτά θα διαπιστώσουμε ότι είχε αναπτυχθεί μία συζήτηση ανάμεσα στον ίδιο και σημαντικούς κομμουνιστές και αναρχικούς συντρόφους του για τον τρόπο που πρέπει να προσεγγιστεί η αξία της ισότητας. Όπως είδαμε παραπάνω ο Μαρξ καταλήγει πως τέτοιου είδους ζητήματα συσχετίζονται με το κοινό αίσθημα δικαιοσύνης. Η διανεμητική δικαιοσύνη, σύμφωνα με τον Μαρξ ταξινομείται περισσότερο ως δικαϊκό και ηθικό ζήτημα, το οποίο αποκρυσταλλώνεται μία συγκεκριμένη χρονική και ιστορική στιγμή και συσχετίζεται άμεσα με τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Μία αρκετά ρηζικέλευθη θέση που ερχόταν σε αντίθεση με αριστερές προσεγγίσεις περί της καθολικής και πανανθρώπινης αξίας της ισότητας.

Συγκεκριμένα, σε ομιλίες του στο Γερμανικό Εργατικό Κόμμα που υποστήριζαν ενθέρμως την δίκαιη διανομή, υποστήριζε πως είναι έγκλημα να προσπαθούμε να επιβάλλουμε ως δόγματα στο Κόμμα, για ακόμα μία φορά, ιδέες οι οποίες σε μία συγκεκριμένη περίοδο είχαν νόημα αλλά «πλέον είναι νομικά και άλλα κουραφέξαλα».⁸ Είναι ενδεικτικό ότι ήρθε σε σύγκρουση με τον Λασάλ, μία σημαντική μορφή στις τάξεις του γερμανικού εργατικού κόμματος. Συγκεκριμένα ο Λασάλ προάσπιζε τις καθιερωμένες ιδέες περί ίσων δικαιωμάτων και δίκαιης διανομής του παραγόμενου πλούτου. Ο Μαρξ άσκησε κριτική σε αυτήν την επιχειρηματολογία αφού θεώρησε πως προσιδιάζει στην αστική αντίληψη της ισότητας. Σύμφωνα με την μαρξική οπτική, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να επιτρέπει στον Λασάλ να θεωρεί πως η δική του αντίληψη περί δικαιοσύνης υπερέχει έναντι των αστών αντιπάλων του. Το μόνο μέτρο που λαμβάνεται υπόψιν είναι ο νόμος και εν προκειμένω ο αστικός νόμος που αποτελεί ένα προϊόν του υφιστάμενου τρόπου παραγωγής.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Μαρξ ασκεί κριτική και στον Προυντόν μέσω του βιβλίου του «*Η φιλοσοφία της Αθλιότητας*». Αυτό συμβαίνει γιατί ο τελευταίος, επιδιώκοντας να κατασκευάσει μία θεωρία ισότητας, εισάγει κανονιστικούς όρους όπως «δίκαιη

---

⁸ Μαρξ Κ., Η Κριτική του Προγράμματος της Γκότα, Σύγχρονη Εποχή, 2007, σ.24

τιμή», «αιώνια δικαιοσύνη» ή «εξισωτισμός».⁹ Η κριτική στην θεώρηση του Προυντόν είναι ενδιαφέρουσα επειδή ο Γάλλος αναρχικός φιλόσοφος προσπαθεί να θεμελιώσει τις συγκεκριμένες έννοιες βασιζόμενος στα γραπτά του οικονομολόγου Ρικάρντο σε συνδυασμό με μία ελαφρώς παραλλαγμένη αντίληψη για την εγγελιανή διαλεκτική, πεδία που κι ο ίδιος ο Μαρξ τα κατέχει πολύ καλά. Ο Προυντόν διατείνεται πως όλη η ανθρώπινη εργασία, ανεξαρτήτως της παραγωγικής ισχύος της, της ικανότητάς της να επιτυγχάνει τον σκοπό της, ή οποιασδήποτε άλλης ποιοτικής διαφοροποίησης, αποτελεί μία ίση αξία στο επίπεδο που «*Η εργασία ενός εργαζομένου είναι σχεδόν διακριτή με οποιονδήποτε τρόπο από την εργασία ενός άλλου εργαζομένου: οι εργαζόμενοι μπορούν να διακριθούν ο ένας από τον άλλο μόνο από το χρονικό διάστημα που χρειάζονται για την εργασία τους*».¹⁰

Από αυτήν την υπόθεση, και από τον ισχυρισμό ότι η αξία όλων των εμπορευμάτων βασίζεται στην αξία της εργασίας που χρησιμοποιείται για την παραγωγή τους, ο Προυντόν κατασκευάζει έναν ιδεατό τύπο οικονομίας, μέσω του οποίου ο χρόνος εργασίας γίνεται μέσο ανταλλαγής και, συνεπώς, οι εργαζόμενοι θα έχουν το δικαίωμα στην πλήρη αξία της εργασίας τους. Καθώς όλοι οι εργαζόμενοι είναι ίσοι και όλοι οι εργαζόμενοι ξοδεύουν ίσο χρόνο παραγωγής, συνεπάγεται ότι όλοι πρέπει να έχουν και ίδιο ποσό αποζημίωσης για την παραγόμενη εργασία τους. Σε αυτή τη βάση, η κοινωνία θα υπόκειται στο «επίπεδο του εξισωτισμού». Ο Μαρξ επισημαίνει ότι ο Προυντόν εξισώνει και συγχέει την αξία των εμπορευμάτων που καθορίζεται από την ποσότητα της εργασίας που ενσωματώνεται σε αυτά, με την αξία των εμπορευμάτων που μετράται από την αντικειμενική και καθολική αξία της εργασίας ως ίσης ανεξαρτήτως του αντικειμένου ή και της εξειδίκευσής της.¹¹ Έτσι, όμως, σύμφωνα με τον Μαρξ, η αξία της εργασίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Προυντόν, ταυτίζεται με την με την αξία οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος και δεν μπορεί να διαχωριστεί με κανέναν τρόπο. Με αυτόν τον τρόπο οδηγούμαστε σε έναν «φαύλο κύκλο» στον οποίο όλα τα εμπορεύματα έχουν συνάφεια μεταξύ τους ως προς το μέτρο της αξίας. Υπ' αυτήν την έννοια, η αξία της εργασίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Προυντόν, είναι αυτοαναφορική και καταλήγει να είναι αφηρημένη και ουτοπική γιατί, κατά τον Μαρξ, το κυρίαρχο στοιχείο είναι ο πραγματικός χρόνος εργασίας που δαπανάται στην πραγματική παραγωγή, για τον οποίο η «φυσική τιμή δεν είναι άλλη από τον ελάχιστο μισθό», όπως καθορίζεται από τις απαιτήσεις διαβίωσης.

Για τον Μαρξ μεγαλύτερη συνέπεια έχουν οι σχεδόν εγγελιανές αναφορές του Προυντόν για αιώνια δικαιοσύνη, η οποία θεμελιώνει τον εξισωτισμό ως μία

---

⁹ Μαρξ Κ., Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, 1990, σ.46

¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 54

¹¹ Ο Μαρξ κάνει την διάκριση ανάμεσα στην αφηρημένη εργασία, η οποία αποτυπώνει την έννοια της εργασίας μόνο γενικά, αντικειμενικά και καθολικά και την συγκεκριμένη, και ενταγμένη μέσα στην ιστορία, εργασία, η οποία μπορεί να αποτυπώσει την αξία της εργασιακής δύναμης.

καθολική αξία, αλλά και της αδυναμίας του τελευταίου να λάβει υπόψη αυτό που ο Μαρξ ονομάζει σύνθετη εργασία. Ο Μαρξ αναγνωρίζει μεν την ισοδυναμία μιας ώρας εργασίας μεταξύ δύο εργαζομένων στο «αυτόματο εργαστήριο», ασκεί όμως κριτική στη θέση του Προυντόν πως μια τέτοιου είδους ισοδυναμία είναι καθολική. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, δεν θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές ποιοτικές διαφορές στην εργασία μεταξύ εργαζομένων διαφορετικών δεξιοτήτων: *«Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο εργασιακός χρόνος, ως μέτρο αξίας, προϋποθέτει πως οι μέρες είναι ισοδύναμες και ότι η εργασιακή ημέρα ενός ανθρώπου αξίζει όσο η ενός άλλου; ; Όχι».*¹² Ανεξάρτητα από τις συνέπειες της διακύμανσης της προσφοράς και της ζήτησης, η εργασιακή ημέρα ενός κοσμηματοπώλη μπορεί να αξίζει τρεις φορές περισσότερο από εκείνη ενός υφαντή ως προς την ένταση και την εξειδίκευση της εργασίας του; Εάν οι σχετικές αξίες της εργασίας μιας ώρας μεταξύ εργαζομένων διαφορετικών δεξιοτήτων και παραγωγικότητας είναι άνισες, τότε δεν μπορεί να σταθεί η λογική του Προυντόν για εξισωτική κοινωνική δικαιοσύνη.

Η θέση ότι η ώρα εργασίας έχει μια σταθερή και καθολική αξία δεν υιοθετήθηκε μόνο από τον Προυντόν. Μία παρεμφερής επιχειρηματολογία διατυπώθηκε με το βιβλίο του Ευγένιου Ντίρινγκ *«Η Επανάσταση της Επιστήμης»*, που δεν θα ήταν αξιομνημόνευτο εάν δεν υπήρχε η αντιπαράθεση με τον Ένγκελς που συνοψίστηκε στο βιβλίο του τελευταίου *«Αντί-Ντίρινγκ»*, το οποίο γράφτηκε ενόσω ο Μαρξ ήταν ακόμα ζωντανός και προφανώς το ενέκρινε. Σε αντίθεση λοιπόν με άλλα έργα του Ένγκελς προφανώς αντανακλά τις απόψεις του Μαρξ. Σχετικά με το θέμα της σύνθετης εργασίας και της ισότητας, το επιχείρημα του Ένγκελς μπορεί να θεωρηθεί ως επεξεργασία της θέσης του Μαρξ όπως διατυπώθηκε στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* και στις *Θέσεις του Προγράμματος της Γκότα*. Ο Ένγκελς παραθέτει το επιχείρημα του Ντίρινγκ ότι *«όλος ο χρόνος εργασίας είναι εντελώς ισάξιος, χωρίς εξαίρεση και σαν αρχή και, μάλιστα, χωρίς να χρειαστεί πρώτα να πάρει κανείς ένα μέσο όρο»*,¹³ και ότι *«είτε ένα εργαλείο παραγωγής του χεριού ή το χέρι, ή ακόμη και το κεφάλι, είναι εκείνο που δεν μπορεί να αποκτήσει αυτή την ειδική ιδιότητα ή αποδοτική ικανότητα χωρίς χρόνο εργασίας άλλων προσώπων, αυτό δεν επηρεάζει ούτε κατά το παραμικρό την αυστηρή ισχύ της θεωρίας»*.¹⁴ Ο Ντίρινγκ χαρακτηρίζει το επιχείρημα αυτό ως την προϋπόθεση για τον «ριζοσπαστικό εξισωτικό σοσιαλισμό».

Μια τέτοια θέση, σύμφωνα με τον Ένγκελς, δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια προσπάθεια παραμόρφωσης της οικονομικής ανάλυσης προς υποστήριξη της αρχής της ισότητας: *«Αν η ισοτιμία του χρόνου εργασίας προορίζεται να έχει την έννοια ότι ο κάθε εργάτης παράγει ίσες αξίες σε ίσα χρονικά διαστήματα χωρίς να χρειαστεί κανείς πρώτα να πάρει ένα μέσον όρο, τότε πρόκειται για ολοφάνερο λάθος. Ανάμεσα*

¹² Στο ίδιο, σελ. 53

¹³ Ένγκελς., Αντί-Ντίρινγκ, ό.π., σ. 327

¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 324

σε δύο εργάτες, ακόμα από τον ίδιο κλάδο επιχείρησης, η αξία του προϊόντος μιας ώρας εργασίας θα είναι διαφορετική, πάντα ανάλογα με την ένταση της εργασίας και τη δεξιότητα. Καμιά οικονομική κομμούνα, τουλάχιστο στο δικό μας ουράνιο σώμα, δεν μπορεί να αλλάξει αυτά τα κακώς κείμενα, που, ωστόσο, μόνο για ανθρώπους σαν τον Ντίρινγκ είναι κακά. Συνεπώς, τι έμεινε από όλη αυτή την ιστορία όλης της εργασίας και κάθε εργασίας; Τίποτα, εκτός από την καθαρή φράση-μπλόφα, η οποία δεν έχει καμιά άλλη οικονομική βάση από την ανικανότητα του κυρίου Ντίρινγκ να διακρίνει ανάμεσα στον καθορισμό της αξίας από την εργασία και τον καθορισμό της αξίας από το μισθό εργασίας. Τίποτα, εκτός από τη διαταγή (τσαρικού τύπου), το βασικό νόμο της νέας οικονομικής κομμούνας: Ο μισθός εργασίας για τον ίδιο χρόνο εργασίας πρέπει να είναι ίσος!». ¹⁵

Παρ' όλο που ο Ένγκελς απορρίπτει το σκεπτικό της εργασιακής ισοδυναμίας όπως αποτυπώνεται από τον Ντίρινγκ ως ακόμα ένα ηθικό επιχείρημα προς υποστήριξη της εξισωτικής διανομής, δεν απορρίπτει πλήρως την αξία της απαίτησης για κοινωνική ισότητα. Αναγνωρίζει την ιστορική της σημασία, και θεωρεί πως ο βαθμός ανισότητας και οι αντιδράσεις που προκαλεί είναι ένας δείκτης για τον βαθμό αποσύνθεσης μίας κοινωνίας. Το συγκεκριμένο σημείο αντικατοπτρίζει και την πρόβλεψη του Μαρξ για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και την ανάπτυξη ενός τεράστιου όγκου ανέργων εργαζομένων καθώς ο καπιταλισμός καταρρέει. Από αυτήν την άποψη, ο Ένγκελς θεωρεί τα επιχειρήματα του Ντίρινγκ ως σύμπτωμα της κοινωνικής του τάξης που βρίσκεται σε κρίση και μπορούν να χαρακτηριστούν ως ιδεολογήματα, αλλά σε καμιά περίπτωση κάτι περισσότερο: «Μόνο εφόσον ο αμφισβητούμενος τρόπος παραγωγής έχει διανύσει μεγάλο μέρος της καθόδου του, εφόσον, δηλαδή, έχει μισοξεπεράσει τον εαυτό του, εφόσον οι περισσότεροι όροι της ύπαρξής του έχουν εξαφανιστεί και ο διάδοχος του χτυπάει ήδη την πόρτα - μόνο τότε η όλο και πιο άνιση κατανομή φαίνεται άδικη. Μόνο τότε, τα γεγονότα που έχουν ξεπεραστεί από τη ζωή επικαλούνται την αιώνια δικαιοσύνη. Η επίκληση αυτή στην ηθική και στο δίκαιο δε μας βοηθάει ούτε ρούπι να προχωρήσουμε επιστημονικά. Η οικονομική επιστήμη δεν μπορεί να βλέπει στην ηθική αγανάκτηση, όσο δικαιολογημένη κι αν είναι αυτή, ένα αποδεικτικό στοιχείο, αλλά μόνο ένα σύμπτωμα». ¹⁶ Υπ' αυτήν την έννοια, το αίτημα για ισότητα, είτε στην αστική είτε στην προλεταριακή μορφή του, δεν είναι παρά προϊόν ιστορικών συνθηκών και σε καμία περίπτωση δεν είναι μια αιώνια και καθολική αλήθεια. Σύμφωνα με τον Ένγκελς, που παραπέμπει στον Μαρξ, οι θέσεις του Ντίρινγκ επηρεάζονται από «τη στερεότητα μιας λαϊκής προκατάληψης, και δεν είναι η επίδραση της αξιωματικής αλήθειας, αλλά η επίδραση της γενικής διάδοσης και της διαρκούς επικαιρότητας των ιδεών του 18ου αιώνα». ¹⁷

¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 329-330

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 90

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 137 πρβλ Κεφάλαιο σ. 74

Σύμφωνα με τον Μαρξ και τον Ένγκελς οι υποθέσεις των Λασάλ, Προυτόν και Ντίρινγκ έχουν πολλά μειονεκτήματα και εντέλει απορρίπτονται ως ηθικοί ισχυρισμοί αν και ο καθένας τους προσπάθησε να αποφύγει να καταλήξει σε αυτήν την διαπίστωση. Το κοινό σημείο στα επιχειρήματα και των τριών έγκειται στον ισχυρισμό ότι όλη η εργασία, λόγω της ανθρώπινης προέλευσής της, είναι ίση. Η διάρκεια του χρόνου που αφιερώνεται στην εργασία, ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα, την παραγωγικότητα, την ικανότητα, το πνευματικό ή το φυσικό περιεχόμενο της, θα πρέπει να αποζημιώνεται σε αυτή και μόνο αυτή τη βάση. Ο εξισωτικός κοινωνικός κανόνας θα προέκυπτε από την αναγνώριση της αξίας κάθε ατόμου, όχι από την αστική αντίληψη της ισότητας των φυσικών δικαιωμάτων, ή με τη χριστιανική αντίληψη της ίσης αξίας κάθε ψυχής ενώπιον του Θεού, αλλά με μία πολύ συγκεκριμένη αντίληψη πως όλη η εργασία έχει την ίδια αξία και πρέπει να αποζημιώνεται ως τέτοια. Εν ολίγοις, προσπάθησαν να επιχειρηματολογήσουν με επιχειρήματα που θα θεμελιώνονταν στην οικονομική επιστήμη και θα κάλυπταν τις προϋποθέσεις του Μαρξ, αλλά παρ' όλες τις προσπάθειές τους, τα επιχειρήματά τους κατέληγαν να είναι κανονιστικά.

2. Η ισότητα μέσω της εργασιακής ισοδυναμίας

2.1 Ο τρόπος υπολογισμού του μισθού

Ο Μαρξ επεξεργάζεται κι αλλού το ζήτημα της εργασιακής ισοδυναμίας. Στο πρώτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου αναπτύσσει το επιχειρήματά του για το πώς προκύπτει η αξία των διαφορετικών εμπορευμάτων και ποια είναι η ισοδυναμία που κάνει ένα παλτό να αξίζει είκοσι γιάρδες λινού υφάσματος. Αναγνωρίζει ότι ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε την σχετική αξία, αλλά αδυνατούσε να την αναλύσει περαιτέρω λόγω των ιστορικών φραγμών της κοινωνίας που ζούσε.¹⁸ Ο Αριστοτέλης απέτυχε να βρει την πηγή της ισοδύναμης αξίας στα εμπορεύματα, διότι το δουλοκτητικό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας απέκλεισε την αναγνώριση «όλης της εργασίας ως ίσης ανθρώπινης εργασίας». Ο Μαρξ στην συνέχεια ισχυρίζεται πως: *«Το μυστικό της έκφρασης της αξίας, η ισότητα και το ισάξιο όλων των εργασιών-επειδή είναι και εφόσον είναι ανθρώπινη εργασία γενικά-μπορεί ν' αποκρυπτογραφηθεί μόνο όταν η έννοια της ισότητας των ανθρώπων αποχτήσει πιά την σταθερότητα της λαϊκής πρόληψης. Αυτό όμως είναι δυνατό μόνο σε μια κοινωνία, όπου η μορφή του εμπορεύματος είναι η γενική μορφή του προϊόντος*

---

¹⁸ Μαρξ Κ., Το Κεφάλαιο, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2002, σ. 74

*εργασίας επομένως και η σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους σαν κατόχων εμπορευμάτων είναι η κυρίαρχη κοινωνική σχέση».*¹⁹

Ο Μαρξ φαίνεται να επεξεργάζεται το ίδιο επιχείρημα με τον Προυντόν, αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε θεωρία ισοδυναμίας της εργασιακής αξίας. Ενώ καταρχάς ισχυρίζεται ότι η ανάπτυξη του συγκεκριμένου επιχειρήματος απαιτούσε την ωρίμανση της ιστορικής διαδικασίας, εντέλει καταλήγει σε έναν ισχυρισμό παρόμοιο με τους ισχυρισμούς του Προυντόν που είχε ήδη απορρίψει. Ο Μαρξ υποστήριζε ότι η εργασία καθορίζει την αξία των εμπορευμάτων μέσω του θεμελιακού του επιχειρήματος περί της εργασιακής θεωρίας της αξίας.

Είναι πλέον γνωστό πως η συμβολή του Μαρξ συζήτηση για την θεωρία της αξίας έγκειται στο γεγονός της έννοιας της «*εργασιακής δύναμης*» ως ανθρώπινης ικανότητας να δημιουργεί αξία. Υπ' αυτήν την έννοια, η αξία χρήσης ή ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος όσο σπάνιο κι αν είναι ή όσο δύσκολη κι αν είναι η κατασκευή του καθορίζεται εν τέλει από την ανθρώπινη δυνατότητα να παράγει αξία.²⁰ Κι αυτού του είδους την ανθρώπινη δυνατότητα ως ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, το οποίο παράγει αξία, επιθυμεί να αποτιμήσει ο Μαρξ μέσω του αναγκαίου χρόνου που χρειάζεται ο εργάτης, ως φορέας της εργασιακής δύναμης, για να φέρει εις πέρας την εργασία του και να δημιουργήσει αξία. Μπορεί ο πυρήνας του επιχειρήματος να περιπλέκεται από τον τρόπο παραγωγής αλλά εντέλει αποκαθαίρεται μέσω της εμπορευματοποίησης της εργασίας και κατά συνέπεια και των εργαζομένων στο καπιταλιστικό σύστημα αλλά και με την ευρύτερη αναγνώριση της αξίας της καθολικής ισότητας των ανθρώπων, η οποία κατασκευάστηκε εντός αυτού. Πως μπορεί ένας τέτοιος ισχυρισμός να συγκλίνει με τις θέσεις του Προυντόν και του Ντίρινγκ;

Για να ξεκαθαρίσουμε το ζήτημα θα πρέπει να δούμε ξανά πως ο Μαρξ αναπτύσσει την έννοια της αξίας. Για να μπορέσει να εξηγήσει πώς διαφορετικά εμπορεύματα είναι δυνατό να ανταλλάσσονται σαν να έχουν ισοδύναμες αξίες, πήρε ως αφετηρία τις κλασικές οικονομικές θεωρίες περί της εργασιακής θεωρίας της αξίας των Σμίθ και Ρικάρντο. Σύμφωνα με αυτές, η αξία ενός εμπορεύματος είναι ίση με το σωρευτικό σύνολο της αξίας της εργασίας που είναι απαραίτητη για την παραγωγή της. Προτείνει να θεωρηθούν τα εμπορεύματα ως «*αποκρυστάλλωση της κοινωνικής εργασίας*»: «*Όταν εξετάζουμε τα εμπορεύματα σαν αξίες, τότε τα εξετάζουμε αποκλειστικά από τη μοναδική άποψη της αντικειμενοποιημένης, ενσωματωμένης ή αν θέλετε αποκρυσταλλωμένης κοινωνικής εργασίας. Από την άποψη αυτή μπορεί να διαφέρουν μεταξύ τους, μόνο γιατί αντιπροσωπεύουν*

---

¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 73-4

²⁰ Ο Μαρξ είναι γνωστό πως θεωρούσε την εργασιακή δύναμη κι όχι την εργασία ως ένα ιδιόμορφο εμπόρευμα που είναι εκείνο που δημιουργεί την αξία. Με άλλα λόγια, η εργασιακή δύναμη είναι μία αξία που δημιουργεί τα εμπορεύματα που έχουν αξία.

μεγαλύτερα ή μικρότερα ποσά εργασίας, όπως λ.χ., για ένα μεταξωτό μαντίλι να έχει ξοδευτεί ένα μεγαλύτερο ποσό εργασίας απ' ό,τι έχει καταναλωθεί για ένα τούβλο. Πώς μετριοούνται όμως τα ποσά της εργασίας; Με τη διάρκεια του χρόνου εργασίας, μετρώντας την εργασία με ώρες, μέρες κλπ. Φυσικά, για να εφαρμόσουμε αυτό το μέτρο, ανάγουμε όλα τα είδη της εργασίας σε μέση ή απλή εργασία που παίρνεται σαν μονάδα τους. Έτσι καταλήγουμε στο παρακάτω συμπέρασμα: Το εμπόρευμα έχει αξία, γιατί είναι αποκρυστάλλωση κοινωνικής εργασίας».²¹

Μέσω της μαρξικής θεωρίας της αξίας η σχετική αξία των εμπορευμάτων εξαρτάται από τη σχετική ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους. Στο βαθμό που δύο διαφορετικά προϊόντα παράχθηκαν χρησιμοποιώντας το ίδιο ποσοστό εργασίας, αυτό συνεπάγεται πως είναι ίσης αξίας. Μία αρκετά αμφιλεγόμενη θέση που ανάγει την αξία ενός προϊόντος, όχι στην αξία χρήσης ή στην ανταλλακτική του αξία στην αγορά, αλλά στο ποσοστό ανθρώπινης εργασίας που δαπανήθηκε για να κατασκευαστεί. Με αυτόν τον τρόπο, ο Μαρξ απαντά και στις οικονομικές θεωρίες των Σμιθ και Ρικάρντο, των οποίων το κύριο πρόβλημα ήταν η παροχή μιας πειστικής εξήγησης για το παραγόμενο κέρδος. Εάν δηλαδή η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από το κόστος της εργασίας για την παραγωγή του, με ποιον τρόπο εξάγεται το κέρδος; Ο Μαρξ έδωσε απάντηση σε αυτό το πρόβλημα μέσω της διάκρισης της αξίας της εργασίας που καθορίζει την αξία του προϊόντος και του πραγματικού κόστους της εργασιακής δύναμης, το ποσό που πραγματικά πληρώνεται ο εργαζόμενος. Στο «Μισθός, Τιμή και Κέρδος», στην πρώτη επεξεργασία του Μαρξ για την έννοια της εργασιακής δύναμης, ισχυρίζεται ότι οι μισθοί δεν αντανακλούν την πλήρη αξία της εργασιακής δύναμης, αλλά μόνο εκείνης που συμφωνήθηκε να διατεθεί για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα.

Υπ' αυτήν την έννοια, η εργασιακή δύναμη αποτελεί ένα ακόμα εμπόρευμα που μπορεί να αποκτηθεί στην αγορά και δεν διαφέρει από οποιαδήποτε άλλη πρώτη ύλη που μπορεί ο καπιταλιστής να αγοράσει για την παραγωγή του προϊόντος του. Άρα η αξία της εργασιακής δύναμης, όπως και κάθε άλλου εμπορεύματος, αντανακλάται στο κόστος παραγωγής και συντήρησής της: «Τα έξοδα παραγωγής της απλής εργατικής δύναμης είναι, λοιπόν, τα έξοδα ύπαρξης και αναπαραγωγής του εργάτη. Η τιμή αυτών των εξόδων ύπαρξης και αναπαραγωγής αποτελεί το μισθό της εργασίας. Ο μισθός της εργασίας που καθορίζεται έτσι, ονομάζεται κατώτατο όριο του μισθού εργασίας. Αυτό το κατώτατο όριο του μισθού εργασίας ισχύει, όπως κι ο καθορισμός της τιμής των εμπορευμάτων από τα έξοδα παραγωγής γενικά, όχι για το ένα ξεχωριστό άτομο, αλλά για το γένος των εργατών. Μεμονωμένοι εργάτες, εκατομμύρια εργάτες, δεν παίρνουν τόσα που να αρκούν για να υπάρχουν και να

---

²¹ Μαρξ Κ., Μισθός, Τιμή και Κέρδος, Σύγχρονη Εποχή, 2003, σ. 35-6

αναπαράγονται. *Μα ο μισθός της εργασίας ολόκληρης της εργατικής τάξης ισοφαρίζεται, μέσα στα πλαίσια των διακυμάνσεων του, μ' αυτό το κατώτατο όριο».*²²

Ο μισθός λοιπόν βασίζεται στο κόστος διαβίωσης, όπως και με οποιοδήποτε άλλο μηχάνημα, που αναγκαστικά θα πρέπει να γίνει πρόβλεψη για την επερχόμενη φθορά του, και άρα θα πρέπει να απαιτηθεί ένα επιπλέον ποσό που θα επιτρέψει στον εργαζόμενο να αναπαράγει έναν νέο εργαζόμενο για να αντικαταστήσει τον ίδιον. Επιπλέον, η τιμή της εργασιακής δύναμης, όπως και με οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα, υπόκειται σε διακυμάνσεις, με βάση τις αλλαγές στο κόστος διαβίωσης και αναπαραγωγής των εργατών, αλλά και από την προσφορά και την ζήτηση στην αγορά της εργασιακής δύναμης. Ωστόσο ο Μαρξ επιμένει ότι η προσφορά και η ζήτηση δεν λειτουργούν ανεξάρτητα ως προς τον καθορισμό τιμών, αλλά προκαλούν μόνο διακυμάνσεις γύρω από το κόστος παραγωγής, από τον απαραίτητο χρόνο εργασίας για την παραγωγή του εμπορεύματος της εργασιακής δύναμης.

2.2 Υπολογισμός αποζημίωσης της αξίας της σύνθετης εργασίας

Το παραπάνω επιχείρημα αναφέρεται στην απλή, αδιαφοροποίητη, ανειδίκευτη εργασία. Μέχρι στιγμής, ο Μαρξ δεν έχει απομακρυνθεί από τη θεωρία της ισοδυναμίας της εργασιακής αξίας, ή από τις παραδοχές του Προυντόν ή του Ντίρινγκ. Για να εξηγήσει την σύνθετη ή εξειδικευμένη εργασία, ο Μαρξ χρησιμοποιεί το ίδιο επεξηγηματικό μοντέλο, υποδηλώνοντας ότι το ανειδίκευτο εργατικό προσωπικό μπορεί να απορροφήσει πρόσθετη αξία μέσω του χρόνου εργασίας που δαπανήθηκε από τους δασκάλους ή εκπαιδευτές του, για να διδαχτεί να κατέχει τις εξειδικευμένες ικανότητες του.

Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι στον εξειδικευμένο εργαζόμενο, *«υπάρχει περισσότερη εργασία αντικειμενικοποιημένη στην άμεση ύπαρξή του από ό, τι περιέχεται στην καθαρή ζωτικότητα του...συγκεκριμένα στις αξίες που έχει καταναλώσει προκειμένου να παραγάγει μια συγκεκριμένη εργασιακή ικανότητα, μια ειδική δεξιότητα - και η αξία αυτών εμφανίζεται στο κόστος που απαιτείται για την παραγωγή μιας παρόμοιας εργασιακής ικανότητας».* Ομοίως, και κάπως λιγότερο απόλυτα, ο Μαρξ ρωτά στο «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο»: *«Ποια είναι λοιπόν τα έξοδα παραγωγής της εργατικής δύναμης. Είναι τα έξοδα που απαιτούνται για να διατηρείται ο εργάτης σαν εργάτης. Γι' αυτό, όσο λιγότερο χρόνο μόρφωσης απαιτεί μια εργασία τόσο λιγότερα είναι τα έξοδα παραγωγής του εργάτη, τόσο χαμηλότερη είναι η τιμή της εργασίας του, ο μισθός της εργασίας του».*²³

Ως συνέπεια της εκπαίδευσης και της εξειδίκευσής του, ο ειδικευμένος εργάτης έχει μεγαλύτερη αξία, και έτσι προσθέτει περισσότερη αξία στο εμπόρευμα που

²² Μαρξ Κ., Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο, Σύγχρονη Εποχή, 2010, σ. 36

²³ Στο ίδιο, σ. 35

παράγει με τις δεξιότητές του. Επιδιώκοντας να απλοποιήσει το ζήτημα, ο Μαρξ καταλήγει πως η ανειδίκευτη εργατική δύναμη είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίζεται σε ποικίλους βαθμούς η εξειδικευμένη εργασία: «Είναι αλήθεια ότι η απλή μέση εργασία αλλάζει τον χαρακτήρα της σε διάφορες χώρες και εποχές, είναι όμως καθορισμένη σε μία δοσμένη κοινωνία. Η συνθετότερη εργασία σημαίνει μόνο εργασία απλή ανυψωμένη σε δύναμη ή, καλύτερα, πολλαπλασιασμένη απλή εργασία έτσι, που μιά μικρότερη ποσότητα σύνθετης εργασίας να είναι ίση με μια μεγαλύτερη ποσότητα απλής εργασίας. Η πείρα δείχνει ότι η αναγωγή αυτή γίνεται διαρκώς. Ένα εμπόρευμα μπορεί να είναι το προϊόν της πιο σύνθετης εργασίας, η αξία του όμως το εξισώνει με το προϊόν της απλής εργασίας και γιαυτό εκφράζει μόνο ορισμένη ποσότητα απλής εργασίας».²⁴

Η «εντατικοποίηση» της ανειδίκευτης σε εξειδικευμένη εργασία προσθέτει αξία στον χρόνο εργασίας του ειδικευμένου εργαζομένου, και επομένως, στο προϊόν του. Υποστηρίζοντας ότι το κόστος της ειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας αντιπροσωπεύεται αναλογικά στα προϊόντα τους, ο Μαρξ σκοπεύει να διασφαλίσει ότι το επίπεδο δεξιοτήτων δεν έχει καμία απολύτως επίδραση στην παραγωγή υπεραξίας: «Η εργασία που σε σύγκριση με την κοινωνική μέση εργασία ισχύει σαν ανώτερη συνθετότερη εργασία είναι η εκδήλωση μίας εργατικής δύναμης στην οποία μπαίνουν μεγαλύτερη έξοδα κατάρτισης, που η παραγωγή της κοστίζει περισσότερο χρόνο εργασία και που γιαυτό έχει μεγαλύτερη αξία από την απλή εργατική δύναμη. Αν η αξία της δύναμης αυτής είναι ανώτερη εκδηλώνεται σε αντιστάθμισμα με ανώτερη εργασία και γιαυτό στα ίδια χρονικά διαστήματα αντικειμενοποιείται σε σχετικά ανώτερες αξίες. Οποιοσδήποτε ωστόσο κι αν είναι ο βαθμός διάκρισης ανάμεσα στην εργασία του κλώστη και στην εργασία του χρυσοχόου, το μέρος της εργασίας με το οποίο ο εργάτης χρυσοχός αναπληρώνει μόνο την αξία της δικής του εργατικής δύναμης, δε διακρίνεται καθόλου ποιοτικά από το πρόσθετο μέρος της εργασίας που μ' αυτό δημιουργεί υπεραξία. Και τώρα, όπως και πρώτα, η υπεραξία προκύπτει μόνο από ένα ποσοτικό πλεόνασμα εργασίας, που στη μια περίπτωση είναι το προτσές παραγωγής νήματος και στην άλλη το προτσές παραγωγής χρυσαφικών».²⁵

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ καταθέτει την θέση του για την σχέση απλής και σύνθετης εργασίας αλλά για λόγους οικονομίας χρόνου θα περιοριστεί στη συζήτηση της απλής, ανειδίκευτης εργασιακής δύναμης. Επιπροσθέτως σε μια υποσημείωσή του τονίζει ότι η ανάγκη για εξειδικευμένη εργασία μειώνεται καθώς τα εργοστάσια καθίστανται περισσότερο αυτοματοποιημένα.²⁶ Μπορεί να υπάρχει ένας λόγος για τον οποίο ο Μαρξ φαίνεται ότι επιθυμούσε να προσπεράσει το συγκεκριμένο ζήτημα κι αυτός ο λόγος αναφέρεται και ως το «πρόβλημα της αναγωγής». Ο συγκεκριμένος

²⁴ Μαρξ Κ., Το Κεφάλαιο, ό.π., σ. 58

²⁵ Στο ίδιο, σ. 210

²⁶ Στο ίδιο, υποσημείωση, σ. 210

όρος αντανακλά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι μαρξιστές οικονομολόγοι όταν προσπάθησαν να εξηγήσουν την αξία που δημιουργεί η εξειδικευμένη εργασία και ειδικότερα όταν προσπάθησαν να εξηγήσουν τον τρόπο καθορισμού του μισθού του εξειδικευμένου εργάτη. Όπως έχουμε δει, η αξία ενός εμπορεύματος αντανακλά την αξία της εργασίας που χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία του. Όταν το προϊόν κατασκευάζεται με απλή, ανειδίκευτη εργασία, ο υπολογισμός της αξίας είναι απλός. Αλλά όταν το προϊόν παράγεται μέσω εξειδικευμένης εργασίας, παρουσιάζονται προβλήματα επειδή η εξειδικευμένη εργασία είναι και η ίδια ένα εμπόρευμα και ταυτοχρόνως είναι το άθροισμα της αξίας της απλής εργασίας του εργαζομένου, καθώς και ένα αναλογικό μερίδιο όλων των προηγούμενων εργασιών που δαπανήθηκαν για να βοηθήσουν τον εργαζόμενο στην ανάπτυξη των εξειδικευμένων ικανοτήτων του.

2.3 Προβλήματα υπολογισμού της αξίας της εργασίας

Με αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται δύο μεγάλα προβλήματα. Πρώτον, παραβιάζεται η θεωρία του Μαρξ για την δημιουργία της υπεραξίας. Η θεωρία της πλεονάζουσας εργασίας βασίζεται στην υπόθεση ότι η εργασιακή δύναμη αποζημιώνεται ακριβώς στην διατήρηση του επιπέδου διαβίωσης του εργαζομένου, και η υπεραξία, δηλαδή το κέρδος, προέρχεται από τη διαφορά μεταξύ του μισθού και της πραγματικής αξίας του προϊόντος, το οποίο ανταλλάσσεται στην αγορά. Η σύνθετη ή εξειδικευμένη εργασιακή δύναμη, από την άλλη πλευρά, δεν αποζημιώνεται ακριβώς ως προς την κάλυψη του επιπέδου διαβίωσης του εργαζομένου αλλά πάνω από αυτό, αφού θα πρέπει να διατηρεί στην ζωή τον ίδιο αλλά και εκείνους που τον εκπαίδευσαν. Υπ' αυτήν την έννοια, ο εξειδικευμένος εργάτης όντως πληρώνεται για την αξία που έχει προσδώσει στο εμπόρευμα μέσω της εργασιακής του δύναμης αλλά ταυτοχρόνως ένα τμήμα του μισθού του προέρχεται και από την εκπαίδευση που έχει δεχθεί από τους εκπαιδευτές του. Στην περίπτωση αυτή, και με βάση την μαρξική θεωρία της εργασιακής αξίας, ο εργάτης δεν πληρώνεται πλέον μόνο για την δική του επιβίωση αλλά και για εκείνους που τον εκπαίδευσαν και σε μία τέτοια περίπτωση δεν συνάγεται από κανένα σημείο της μαρξικής θεωρίας ότι η ανταλλακτική αξία ενός προϊόντος θα πρέπει να αυξάνεται αναλογικά με το κόστος της σύνθετης ή εξειδικευμένης εργασιακής δύναμης.²⁷

Το δεύτερο πρόβλημα υποδηλώνεται από την ίδια την έννοια της «αναγωγής», υπό την έννοια ότι η αναγωγή αυτή μπορεί να καταστεί απεριόριστη, καθώς απαιτεί μια ατελείωτη αναδρομή όπου γενιές εξειδικευμένων εργαζομένων εκπαιδεύουν ο

---

²⁷ Ο J. Elster ισχυρίζεται ότι το συγκεκριμένο πρόβλημα είναι πολύ σημαντικό, Elster J., *Making Sense of Marx*, σ. 131: *"I conclude that the presence of genuinely and irreducibly heterogeneous labour is a major stumbling block for Marxist economics. If taken seriously, it prevents the labour theory of value from even getting off the ground, since the basic concepts cannot be defined."*

καθένας τον διάδοχο του. Επιπλέον, πώς μπορεί κάποιος να καθορίσει το αναλογικό μερίδιο της ικανότητας ενός εκπαιδευτικού που έχει ανατεθεί σε έναν μεμονωμένο εργαζόμενο προκειμένου να προσδιορίσει την αξία του; Και τι γίνεται αν οι δεξιότητες αναπτύσσονται μέσω προσωπικής ικανότητας ή ταλέντου, από εμπειρία ή από αυτοδιδασκαλία; Τι γίνεται αν το κόστος διαβίωσης έχει αλλάξει από γενιά σε γενιά; Όπως ισχυρίζεται ο Mark Blaug, τέτοιοι υπολογισμοί απαιτούν «ένα στρατοσφαιρικό επίπεδο αφαίρεσης που αγνοεί εντελώς τα πραγματικά στοιχεία σχετικά με τον καθορισμό των μισθών».²⁸ Τέλος ένα άλλο πρόβλημα που δεν απασχόλησε τον Μαρξ ήταν αυτό της διανοητικής εργασίας. Η αξία της διανοητικής εργασίας και ο τρόπος που αυτή αποζημιώνεται μέσω του μισθού, αλλά και το ερώτημα σχετικά με το πώς μπορεί να συσχετιστεί διανοητική εργασία με τη χειρωνακτική, ανειδίκευτη ή εξειδικευμένη εργασία, είναι ένα πρόβλημα που επιδιώχθηκε να επιλυθεί από μεταγενέστερους μαρξιστές αλλά ποτέ δεν τέθηκε ολοκληρωμένα ή ικανοποιητικά.

Τα παραπάνω ερωτήματα δεν απασχόλησαν ποτέ πραγματικά τον Μαρξ και δεν εμβάθυνε σ' αυτά. Ωστόσο φαίνεται ότι έδωσε δύο εναλλακτικές απαντήσεις. Η πρώτη απάντησή του φανερώνεται μέσω της απάντησης που έδωσε στον ισχυρισμό του Προυντόν ότι όλη η εργασία είναι ίσης αξίας και είναι μια απάντηση που μπορεί να υιοθετήσει κάθε σύγχρονος οικονομολόγος: «Έτσι μπορούμε να μετρήσουμε τις αξίες με το χρόνο εργασίας κι αν υπάρχει ανισότητα στην αξία που έχουν τα διάφορα μεροκάματα. Μα, για να εφαρμόσουμε ένα τέτοιο μέτρο, μας χρειάζεται να έχουμε μια συγκριτική κλίμακα για τις διάφορες εργάσιμες μέρες: τούτη την κλίμακα την δίνει ο συναγωνισμός. Η δική σου εργάσιμη μέρα αξίζει όσο η δική μου; Αυτό είναι ένα ζήτημα που λύνεται με το συναγωνισμό».²⁹ Είναι η μοναδική φορά που ο Μαρξ χρησιμοποιεί την αγορά και τον ανταγωνισμό για να παρακάμψει το πρόβλημα της σύνθετης εργασίας και δεν τον αναφέρει, ως μέτρο καθορισμού των τιμών, ποτέ ξανά. Η θέση ότι η αγορά καθορίζει το πολλαπλάσιο που λαμβάνει ο ειδικευμένος εργαζόμενος σε σχέση με τον ανειδίκευτο συνάδελφό του, μπορεί να κριθεί αμφιλεγόμενη μιας και η θέση πως η αγορά καθορίζει το ύψος της αμοιβής των εργαζομένων είναι ξεκάθαρα φιλελεύθερη και αστική. Επιπροσθέτως, στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, όταν ο Μαρξ αναφέρεται ξανά στον τρόπο καθορισμού των μισθών, απορρίπτει την ιδέα ότι ο ανταγωνισμός καθορίζει τους μισθούς.³⁰

Βλέπουμε ότι ο Μαρξ δεν είχε ακόμα ξεκαθαρίσει την θέση του όσον αφορά τον συναγωνισμό των ανθρώπων με διαφορετικές ικανότητες και πόσο αυτό επηρεάζει ή πρέπει να επηρεάσει το εύρος της αποζημίωσης των μισθών τους. Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στο συγκεκριμένο ερώτημα θα πρέπει να δούμε σε

---

²⁸ Blaug M., "Another Look at the Reduction Problem in Marx," Classical and Marxian Political Economy, σ. 198.

²⁹ Μαρξ Κ., Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, ό.π., σ. 49

³⁰ Μαρξ Κ., Το Κεφάλαιο. Τ.ΙΙΙ, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σ. 1061

ποιο πλαίσιο μιλάει για των συναγωνισμό των ανθρώπων και σε συνάρτηση με την αξία των χρημάτων που αντιστοιχούν στην ποσότητα των διαθέσιμων πόρων που θα διαμοιραστούν. Θα δούμε παρακάτω ότι ο Μαρξ προσεγγίζει το ζήτημα αυτό με διαφορετικό τρόπο όταν οι διαθέσιμοι πόροι είναι περιορισμένοι σε σχέση με το σύνολο των ανθρώπων και διαφορετικά όταν οι πόροι είναι άφθονοι.

Η δεύτερη απόπειρα του Μαρξ να εξηγήσει την αξία της εξειδικευμένης εργασίας είτε κοιτάζει προς τις εργασιακές ρυθμίσεις των συντεχνιών των τεχνιτών, είτε μάλλον υποθέτει ολιγοπωλιακή συνωμοσία: «Οι διάφορες αναλογίες στις οποίες τα διάφορα είδη εργασίας ανάγονται σε απλή εργασία σαν μετρική τους μονάδα, καθορίζονται από ένα κοινωνικό προτσές πίσω από την πλάτη των παραγωγών, και γιαυτό τους φαίνονται ότι έχουν καθιερωθεί από τη συνήθεια. Για λόγους απλοποίησης κάθε είδος εργατικής δύναμης θα το θεωρούμε από δω και μπρος σαν άμεσα απλή εργατική δύναμη κι έτσι θ' απαλλαχτούμε από τον κόπο να κάνουμε τη σχετική αναγωγή σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση.»³¹ Σε αυτό το σημείο λαμβάνει υπόψιν του και το κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο και τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής για τον τρόπο αποζημίωσης της εργασιακής δύναμης.

Προς το τέλος της ζωής του, ο Μαρξ φάνηκε να αντιμετωπίζει και πάλι τη δυσκολία του να κατανοήσει τα ποσοστά των παρεχόμενων μισθών, όπως φαίνεται σε μια ενδιαφέρουσα συζήτηση προς το τέλος του τόμου III του Κεφαλαίου. Αναζητώντας τη λύση στον τρόπο καθορισμού των μισθών, ο Μαρξ λέει ξεκάθαρα: «Επομένως για να καθορίσουμε τον μισθό εργασίας δεν μπορούμε να προϋποθέσουμε το κεφάλαιο, γιατί η αξία του ίδιου του κεφαλαίου καθορίζεται με συμμετοχή και του μισθού εργασίας. Εξάλλου δεν μας ωφελεί σε τίποτα η επίκληση του συναγωνισμού. Ο συναγωνισμός προκαλεί την άνοδο ή την πτώση των αγοραίων τιμών της εργασίας. Ας υποθέσουμε, όμως, ότι η ζήτηση και η προσφορά εργασίας αλληλοκαλύπτονται. Στην περίπτωση αυτή από τι καθορίζεται ο μισθός εργασίας; Από τον συναγωνισμό. Αλλά μόλις δα υποθέσαμε ότι ο συναγωνισμός παύει να καθορίζει, ότι με την εξισορρόπηση των δύο αντιτιθέμενων δυνάμεων του αίρεται η αποτελεσματικότητά του <...> Δεν απομένει, παρά να καθορίσουμε την αναγκαία τιμή της εργασίας με τα αναγκαία μέσα συντήρησης του εργάτη. Αυτά τα μέσα συντήρησης, όμως, είναι εμπορεύματα, που έχουν μια τιμή. Επομένως η τιμή της εργασίας καθορίζεται από την τιμή των αναγκαίων μέσων συντήρησης, και η τιμή των μέσων συντήρησης καθορίζεται, όπως η τιμή όλων των άλλων εμπορευμάτων, πριν απ' όλα από την τιμή της εργασίας. Επομένως, η τιμή της εργασίας, που καθορίζεται από την τιμή των μέσων συντήρησης, καθορίζεται από την τιμή της εργασίας. Η τιμή της εργασίας καθορίζεται από τον ίδιο τον εαυτό της. Με άλλα λόγια δεν ξέρουμε από τι καθορίζεται η τιμή της εργασίας. Η εργασία έχει εδώ γενικά μια τιμή, γιατί την βλέπουμε σαν εμπόρευμα. Για να μιλάμε λοιπόν για την τιμή της εργασίας, πρέπει να

---

³¹ Μαρξ Κ., Το Κεφάλαιο, ό.π., σσ. 58-9

ξέρουμε τι είναι η τιμή γενικά. Αλλά, το τι είναι γενικά τιμή, δεν πρόκειται να το πληροφορηθούμε με τον τρόπο αυτό».³² Ο Μαρξ καταλήγει στην εξής διαπίστωση: «Ας υποθέσουμε, ωστόσο, ότι η αναγκαία τιμή της εργασίας καθορίζεται με αυτόν τον ευχάριστο τρόπο»,³³ αν και ποτέ δεν επεξεργάστηκε περαιτέρω αυτόν τον ευχάριστο τρόπο. Αν χρησιμοποιήσουμε την μαρξική μεθοδολογία το πρόβλημα παραμένει άλυτο.

2.4 Υποστήριξε ο Μαρξ την άνιση αποζημίωση;

Μέσω της μαρξικής κριτικής στον Λασάλ, τον Προυντόν, και τον Ντίρινγκ είδαμε την προβληματική σχέση μεταξύ της κοινωνικής ισότητας και της εργασιακής ισοδυναμίας. Πιθανόν η αμφιταλάντευση του Μαρξ σχετικά με το αδιέξοδο του ορισμού των μισθών τον οδήγησε και στην φαινομενική αμφιθυμία του στην πραγμάτευση του εξισωτισμού ως κοινωνικού στόχου. Αυτό που ξεκάθαρα διαπιστώνουμε από τις μαρξικές αναφορές στην εργασιακή ισοδυναμία και την κοινωνική ισότητα είναι πως ο Μαρξ πάντα αναφερόταν στα συγκεκριμένα ζητήματα είτε με δυσθυμία, είτε γιατί καλούνταν να απαντήσει σε επιχειρήματα άλλων θεωρητικών, είτε για να υποστηρίξει την επαναστατική του τακτική. Ωστόσο, είναι σαφές ότι ο Μαρξ κράτησε τις αποστάσεις του από τα αιτήματα για ισότητα για λόγους που υπερβαίνουν την επαναστατική στρατηγική και τακτική. Οι παρατηρήσεις του δείχνουν βαθιά απροθυμία να υποστηρίξει την ισότητα ως στόχο της επανάστασης. Μόνο όταν προκλήθηκε να απαντήσει για τον τρόπο λειτουργίας του κομμουνισμού από τον εσωκομματικό του αντίπαλο, τον Λασάλ, ο οποίος προωθούσε τα ζητήματα εξισωτισμού στο Γερμανικό Εργατικό Κόμμα, έδωσε κάποιες απαντήσεις.

Η κριτική του προγράμματος Γκότα είναι ένα κρίσιμο κείμενο για την κατανόηση της θέσης του Μαρξ στο ζήτημα της ισότητας στην μετα-καπιταλιστική κοινωνική λειτουργία. Είναι ενδεικτικό ότι δηλώνει ότι ο κομμουνισμός θα αναδυθεί από τον καπιταλισμό διατηρώντας όμως τα πνευματικά, ηθικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του τελευταίου, που θα αποκαλύπτουν τα «σημάδια της παλιάς κοινωνίας». Χαρακτηριστικά λέει: «Ο ατομικός εργάσιμος χρόνος του μεμονωμένου παραγωγού είναι το τμήμα της κοινωνικής εργάσιμης μέρας που πρόσφερε ο ίδιος, είναι το μερτικό του σ' αυτή. Παίρνει απ' την κοινωνία μια απόδειξη ότι πρόσφερε τόση εργασία (ύστερα από αφαίρεση της εργασίας του για τα κοινά αποθέματα) και μ' αυτήν την απόδειξη παίρνει από την κοινωνική παρακαταθήκη μέσω καταναλώσεως τόσα, όσα αντιστοιχούν στη δουλειά που ξόδεψε. Την ίδια ποσότητα εργασίας, που έδωσε στην κοινωνία με μία μορφή, την παίρνει πίσω με άλλη

---

³² Μαρξ Κ., Το Κεφάλαιο. Τ. III, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σ. 1061

³³ Στο ίδιο, σ.1062

μορφή»³⁴ Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, λοιπόν, οι «μεμονωμένοι παραγωγοί» πιθανότατα θα συνεχίσουν να εργάζονται την ίδια δουλειά στους ίδιους τόπους εργασίας, οι οποίοι θα τελούν πλέον υπό κοινωνική ιδιοκτησία, και θα λάβουν ένα πιστοποιητικό, καθαρό από φόρους, βάσει του «ποσοστού εργασίας» τους, το οποίο θα εξαργηθεί για αγαθά που θα έχουν την ίδια αξία με την εργασία τους.

Στο παράθεμα αυτό βλέπουμε πως οι «μεμονωμένοι παραγωγοί» θα συνεχίζουν να εργάζονται στις ίδιες δουλειές και στους ίδιους χώρους εργασίας αλλά πλέον υπό κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, και θα λαμβάνουν ένα πιστοποιητικό, αφαιρουμένων των φόρων, που θα βασίζεται στην «τόση εργασία» τους, δηλαδή ένα ποσοστό εργασίας, το οποίο θα εξαργώνεται με την παροχή αγαθών που θα ισούνται με ίδια αξία εργασίας. Γράφει: «Εδώ ολοφάνερα κυριαρχεί η ίδια αρχή που ρυθμίζει την ανταλλαγή εμπορευμάτων, εφόσον είναι ανταλλαγή ίσων αξιών. Το περιεχόμενο και η μορφή άλλαξαν, γιατί μέσα στις αλλαγμένες συνθήκες κανένας δεν μπορεί να δώσει τίποτε άλλο εκτός από την εργασία του, και γιατί, από την άλλη μεριά, τίποτα δεν μπορεί να περάσει στην ιδιοκτησία των μεμονωμένων προσώπων, εκτός από ατομικά μέσα κατανάλωσης. Όμως, σ' ότι αφορά στην διανομή των μέσων κατανάλωσης στους μεμονωμένους παραγωγούς, κυριαρχεί η ίδια αρχή όπως και στην ανταλλαγή ισοδύναμων εμπορευμάτων, ανταλλάσσεται ίση εργασία σε μια μορφή με ίση εργασία σε άλλη μορφή».³⁵ Άρα το χρήμα έχει εξαφανιστεί, το πιστοποιητικό απόδειξης της εργασίας είναι πλέον το μόνο μέσο ανταλλαγής και είναι ανταλλάξιμο μόνο με καταναλωτικά αγαθά και η εργασία με μία μορφή ανταλλάσσεται με ίση ποσότητα εργασίας σε άλλη μορφή. Το όραμα του Μαρξ για το πρώτο στάδιο του κομμουνισμού έχει μια εντυπωσιακή ομοιότητα με το πλάνο του Προυντόν και ο Μαρξ υπεισέρχεται στο ίδιο πρόβλημα που τον είχε απασχολήσει σχεδόν πριν τριάντα χρόνια.

Το σημείο αιχμής του παραμένει ο ισχυρισμός για ίσο δικαίωμα στη βάση της εξισωτικής διανομής, αν και επιμένει στο ότι το ίσο δικαίωμα παραμένει επί της αρχής το αστικό δικαίωμα. Υπ' αυτήν την έννοια, το πρώτο στάδιο του κομμουνισμού στιγματίζεται από έναν αστικό περιορισμό. Στη συνέχεια, ο Μαρξ αποδεικνύει ότι επειδή όλη η εργασία δεν είναι ίση, δεν μπορεί να επιτευχθεί ένα ισότιμο αποτέλεσμα με την παροχή ίσων δικαιωμάτων: «Παρ' όλη αυτή την πρόοδο, αυτό το ίσο δικαίωμα υπόκειται πάντα σ' έναν αστικό περιορισμό. Το δίκαιο των παραγωγών είναι ανάλογο με την απόδοση της δουλειάς τους. Η ισότητα βρίσκεται στο γεγονός ότι μετρούν με το ίδιο μέτρο, με την εργασία. Όμως ο ένας υπερέχει από τον άλλο φυσικά ή πνευματικά, προσφέρει επομένως στον ίδιο χρόνο περισσότερη δουλειά ή μπορεί να δουλεύει περισσότερο χρόνο, και η εργασία, για να χρησιμεύσει σαν μέτρο, πρέπει να ορίζεται σύμφωνα με την διάρκεια ή με την ένταση της, αλλιώς θα έπαυε

---

³⁴ Στο ίδιο, σσ. 21-2

³⁵ Στο ίδιο, σ. 22

να είναι μέτρο. Και καταλήγει με την περίφημη θέση ότι: «Αυτό το ίσο δικαίωμα είναι άνισο δικαίωμα για άνιση εργασία».³⁶

Είναι κάπως ασαφές εάν το «ποσοστό εργασίας» προσδιορίζεται μέσω του αριθμού των ωρών εργασίας ή από την αξία που δημιουργείται από την ποιότητα της εργασίας αλλά αν το κρίνουμε από την πλευρά του αποτελέσματος το ζήτημα δεν είναι σημαντικό. Εάν το ποσοστό της εργασίας προσδιορίζεται μέσω του αριθμού των ωρών τότε ο εξαιρετικά παραγωγικός εργαζόμενος δεν αμείβεται αναλόγως της εργασίας του, καθώς οι ικανότητές του δεν αποζημιώνονται αναλόγως των προσόντων του. Εάν προσδιορίζεται μέσω της ποιότητας της εργασίας, τότε ο ανειδίκευτος ή λιγότερο παραγωγικός εργαζόμενος θα αμειφθεί λιγότερο από τον πιο εξειδικευμένο συνάδελφό του, παρά τον ίδιο αριθμό ωρών εργασίας τους.

Πέρα, όμως, από το ζήτημα της άνισης παραγωγικότητας των εργαζομένων, ο Μαρξ μεταθέτει ή διευρύνει τα προβλήματα στον καθορισμό του μέτρου της ισότητας, σε αυτό των άνισων δικαιωμάτων. Με αυτόν τον τρόπο προάγει το επιχείρημα κατά των ίσων δικαιωμάτων πέρα από το ζήτημα της παραγωγικότητας των εργαζομένων. Όχι μόνο τα διαφορετικά άτομα είναι άνισα στην αξία που παράγουν, αλλά είναι επίσης άνισα στις ανάγκες τους, ανάλογα και με το εύρος των οικογενειακών ευθυνών: «Παραπέρα: ο ένας εργάτης είναι παντρεμένος, ο άλλος όχι, ο ένας έχει περισσότερα παιδιά από τον άλλο κλπ. κλπ. Με ίση απόδοση εργασίας και επομένως με ίση συμμετοχή στο κοινωνικό καταναλωτικό απόθεμα, ο ένας παίρνει στην πραγματικότητα περισσότερα από τον άλλον, ο ένας είναι πλουσιότερος από τον άλλο κλπ. Για ν' αποφευχθούν όλες αυτές οι αδυναμίες θα έπρεπε το δίκαιο να είναι μάλλον άνισο αντί για ίσο».³⁷

Όπως επισημαίνει ο Μαρξ, οι εργαζόμενοι ίσης παραγωγικότητας που πληρώνουν ίσους φόρους στο κοινό ταμείο, υπάρχει πιθανότητα να λάβουν ανισομερώς απ' αυτό με βάση τις ατομικές ανάγκες και ευθύνες τους. Η εφαρμογή ίσων δικαιωμάτων για την επίτευξη εξισωτικών αποτελεσμάτων μπορεί να αποφέρει αποτελέσματα στα οποία ορισμένες ατομικές ανάγκες των ανθρώπων δεν ικανοποιούνται ή κάποιοι άλλοι καταλήγουν να λάβουν πέρα από τις ανάγκες τους. Αναλόγως δηλαδή του μέτρου της ισότητας που χρησιμοποιείται για την λήψη των αποφάσεων, οι διαφορές που προκύπτουν στις ατομικές ανάγκες μπορεί να οδηγήσουν σε άνισα αποτελέσματα. Ο Μαρξ συνοψίζει το ζήτημα ως εξής: «Στο περιεχόμενό του είναι λοιπόν δίκαιο της ανισότητας όπως κάθε δίκαιο. Το δίκαιο, από τη φύση του, μπορεί να υπάρχει μόνο στην εφαρμογή ίσου μέτρου. Τα άνισα άτομα, όμως, (και δεν θα ήταν διαφορετικά άτομα αν δεν ήταν άνισα) μπορούν να μετρηθούν μόνο με ίσο μέτρο, εφόσον τα βλέπει κανείς από την ίδια σκοπιά, εφόσον τα παίρνει μόνο από

---

³⁶ Στο ίδιο, σ. 22

³⁷ Στο ίδιο, σ. 23

μια ορισμένη πλευρά, π.χ. στη συγκεκριμένη περίπτωση, εφόσον τα θεωρεί μόνο σαν εργάτες και δεν βλέπει σ' αυτούς τίποτε άλλο, εφόσον παραβλέπει όλα τα άλλα».³⁸

Ο Allen Wood διαπιστώνει πως ο Μαρξ κρίνει τα άτομα ως άνισα λόγω της διαφορετικότητάς τους, μία υπόθεση που οι εξισωτιστές θα θεωρούσαν υπερβολική και εξεζητημένη.³⁹ Ανεξάρτητα, όμως, από το πόσο πειστικό μπορεί να είναι το επιχείρημα καθαυτό, σε ότι αφορά την παρούσα έρευνα το πλέον ενδιαφέρον συμπέρασμα που συνάγεται από την ανάλυση του Μαρξ είναι **ότι δεν μπορεί να προκύψει μία εξισωτική διαδικασία μέσω της εφαρμογής του ίσου δικαιώματος**. Οι δεδομένες διαφορές που προκύπτουν από τις διαφορετικές ικανότητες και τις ανάγκες των ατόμων είναι τέτοιες που είναι βέβαιο ότι ορισμένα άτομα θα αντιμετωπιστούν άνισα, και η ανισότητα αυτή θα προκύψει από τον τρόπο καθορισμού του μέτρου μέσω του οποίου θα πραγματοποιηθεί η διανομή.

2.5 Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του

Όπως ισχυρίζεται στην εισαγωγή της κριτικής του για τα ίσα δικαιώματα, ο Μαρξ αποδίδει τα μειονεκτήματα της έννοιας στην αστική της προέλευση και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: *«Αυτές οι ελλείψεις, όμως δεν μπορούν ν' αποφευχθούν στην πρώτη βάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως ακριβώς έχει βγει ύστερα από μακρόχρονα κοιλοπονήματα από την καπιταλιστική κοινωνία. Το δίκαιο δεν μπορεί ποτέ να είναι ανώτερο από την οικονομική διαμόρφωση και την καθορισμένη από αυτήν πολιτιστική ανάπτυξη της κοινωνίας»*.⁴⁰

Μέσω αυτού του παραθέματος ο Μαρξ καθιστά σαφές ότι μετά την πρώτη φάση της οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας, η έννοια των ίσων δικαιωμάτων πρέπει να απορριφθεί. Για να απαλλαγεί από τις έννοιες των δικαιωμάτων, ο Μαρξ ορίζει μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας και παρέχει ένα όραμα για ένα μέλλον πλήρως απογυμνωμένο από τις καπιταλιστικές του ρίζες: *«Σε μία ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανιστεί η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της και η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και τη σωματική δουλεία, όταν η εργασία θα έχει γίνει όχι μόνο μέσο για να ζεις, αλλά και η πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν με την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα έχουν αναπτυχθεί και θα αναβλύζουν πιο άφθονα όλες οι πηγές του κοινωνικού πλούτου, τότε μόνο θα μπορεί να ξεπεραστεί ολότελα ο στενός ορίζοντας του αστικού δικαίου και η κοινωνία θα γράψει στην*

³⁸ Στο ίδιο, σ. 23

³⁹ Wood A., ό.π., σ. 259

⁴⁰ Μαρξ Κ., Κριτική του Προγράμματος της Γκότα, ό.π., σ. 23

σημαία της: Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του!»⁴¹

«Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του»: Πρόκειται ίσως για μία από τις πιο πολυσυζητημένες θέσεις που έχουν αποδοθεί στον Μαρξ, η οποία στην πραγματικότητα δεν ήταν δική του. Αυτού του είδους η θέση είχε τεθεί με διάφορους τρόπους από πολλούς σοσιαλιστές θεωρητικούς της εποχής.⁴² Η συγκεκριμένη φράση έχει αποτυπωθεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στο βιβλίο του Luis Blanc με τίτλο *Plus de Girondins* το 1851.⁴³ Ο Μαρξ υιοθετεί την συγκεκριμένη αρχή για να δώσει απάντηση σε ένα διπλό ερώτημα: Καταρχάς για να επιλύσει ή μάλλον για να παρακάμψει το πρόβλημα της ισότητας, η οποία ασφαλώς και δεν μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο των αστικών δικαιωμάτων. Επιπροσθέτως, προωθεί το δικαίωμα της κοινωνίας να καλύπτει τις βασικές ανάγκες των μελών της. Μέσω της συγκεκριμένης αρχής όχι μόνο απορρίπτονται οι θεωρίες δικαιωμάτων, αλλά παρακάμπτεται και το πρόβλημα της εργασιακής ισοδυναμίας που περιγράψαμε παραπάνω.

Η συγκεκριμένη θέση μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ρήτρα δίκαιης αντιμετώπισης των ανθρώπων από την κοινωνία. Η ρήτρα Blanc δεν συμβαδίζει σε καμία περίπτωση με θεωρίες εξισωτισμού, αφού υπόρρητα προϋποθέτει πως τα άτομα έχουν άνισες ικανότητες και απαιτήσεις. Δεν προτείνει να ικανοποιούνται οι ανάγκες των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο αλλά ότι θα ικανοποιούνται οι ανάγκες όλων των ανθρώπων. Στην πραγματικότητα, η ρήτρα Blanc, προσιδιάζει στην θεωρία του κράτους προνοίας, μέσω του οποίου οι ανάγκες διαβίωσης εκείνων των ανθρώπων που δεν μπορούν να τις καλύψουν καλύπτονται προοδευτικά από μια κλίμακα φόρου εισοδήματος. Αν και, όπως έχουμε δει, ο Μαρξ απορρίπτει την αστική έννοια των ίσων δικαιωμάτων, και κατά συνέπεια την ανεπεξέργαστη σοσιαλιστική έννοια της ισότητας, η υποστήριξη της ρήτρας του Blanc, φαίνεται το λιγότερο απρόσμενη. Πιθανότατα ο Μαρξ δεν θεώρησε ότι είναι αναγκαίο να την αναπτύξει περαιτέρω, αφού αφορούσε κυρίως το δεύτερο στάδιο της μετάβασης που ο Μαρξ δεν ήταν διατεθειμένος να το κάνει αφού δεν ήθελε να γράψει συνταγές που αφορούσαν τις κοινωνίες του μέλλοντος.

Ωστόσο, έχοντας ήδη δώσει έμφαση στο δεύτερο μισό της φράσης «στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του», είναι η στιγμή να ελέγξουμε και την αρχή της. Η φράση «από τον καθένα σύμφωνα...», είναι σίγουρα η περισσότερο αντιπροσωπευτική της σκέψης του Μαρξ, γιατί σε αυτήν εμπεριέχεται ο πυρήνας του οράματος της

---

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 23

⁴² Για παράδειγμα, ο August Becker την περιέγραψε το 1844 ως τη βασική αρχή του κομμουνισμού. Η προέλευση αυτής της διατύπωσης έχει επίσης αποδοθεί στον Γάλλο ουτοπικό Étienne-Gabriel Morelly, που πρότεινε στον Κώδικα της Φύσης του 1755 "Ιερούς και Θεμελιώδεις Νόμους που θα έσκιζαν τις ρίζες της κακίας και όλων των κακών μιας κοινωνίας".

⁴³ Blanc L., *Plus de Girondins*, Prix :60 cent, 1851, σ.92

χειραφέτησης. Η συγκεκριμένη φράση αντανακλάται στα Χειρόγραφα του 1844 αλλά και στη Γερμανική Ιδεολογία, μέσω των οποίων οραματίζεται το τέλος του καταμερισμού της εργασίας και την απελευθέρωση του ατόμου με την «ολόπλευρη ανάπτυξη» του, το τέλος της εμπορευματοποίησης της εργασίας και την αναγνώριση της εργασίας ως πυρηνική συνθήκη της ανθρώπινης ουσίας. Επιπροσθέτως εισάγει το όραμα της μετα-καπιταλιστικής αφθονίας, που θα ρέει από τις «πηγές του συνεταιριστικού πλούτου». Το ζήτημα των αναγκών δεν μπορεί να τεθεί ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής. Γι' αυτόν τον λόγο η συγκεκριμένη φράση μπορεί να σταθεί μόνο αυτούσια κι όχι αν προσπαθήσουμε να την αναλύσουμε ξεχωριστά.

2.6 Ισότητα μέσω της κατάργησης των τάξεων

Προσπαθήσαμε παραπάνω να αντλήσουμε πληροφορίες για τις μαρξικές θέσεις για την ισότητα μέσω της ρήτρας Blanc. Βέβαια, η συγκεκριμένη ρήτρα δεν τίθεται αποκομμένη από την συνολική θεώρηση του Μαρξ, η οποία θεμελιώνεται στην κατάργηση των τάξεων. Εξετάζοντας την αξία της ισότητας στο μαρξικό έργο θεωρούμε ότι θα ήταν παράλογο να ισχυριστούμε πως ο Μαρξ ήταν ενάντιος προς την ισότητα και δεν φιλοδοξούσε να δημιουργήσει μια ισότιμη κοινωνία όπου το κάθε μέλος θα αντιμετωπιζόταν ως ίσο. Αυτό που αντιλαμβανόμαστε από την μέχρι τώρα συζήτηση είναι ότι η ερμηνεία του Μαρξ για την ισότητα βασίζεται σχεδόν εξ' ολοκλήρου στην απαίτηση για ίση κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Κατά συνέπεια αφού τα μέσα παραγωγής θα ανήκουν σε όλους και όχι σε μία μόνο τάξη μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ισότητα είναι συνυφασμένη με την κατάργηση των τάξεων.

Είναι βέβαιο ότι παρατηρείται μία σύγχυση ανάμεσα στην έννοια της ισότητας και στην έννοια της κατάργησης των τάξεων. Μάλλον ο ίδιος ο Μαρξ συνέβαλε σε αυτή τη σύγχυση όταν, στους Γενικούς Κανόνες της Διεθνούς Ένωσης Εργατών, αναφέρει: «...η ισότητα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων και η κατάργηση των τάξεων...».⁴⁴ Με την φράση αυτή θέλει να δείξει πως κάποιου είδους ισότητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την κατάργηση των τάξεων. Με την κατάργηση των ταξικών διαφορών όλη η κοινωνική και πολιτική ανισότητα που προκύπτει από αυτές θα εξαφανιζόταν από μόνη της. Άρα η ισότητα ανάμεσα στις τάξεις, του Κεφαλαίου και της Εργασίας, είναι αδύνατη αφού, μέσω των σχέσεων παραγωγής εγγενώς παραγάγονται τα αντίθετα αποτελέσματα, από εκείνα που η ίδια η έννοια επιδιώκει να παραγάγει. Η σκόπευσή του επικεντρώνεται κυρίως στην κριτική της αστικής παράδοσης, η οποία προσπαθεί να θέσει ένα μέτρο που ρυθμίζει τις ανισότητες που προκύπτουν ανάμεσα στα άτομα μέσω της αρχής της συνεισφοράς. Ο Μαρξ δεν

---

⁴⁴ Marx K., The General Rules of the International Working Men's Association 1864, Πρώτη δημοσίευση 24 Οκτωβρίου 1871, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1864/10/27b.htm> (Πρόσβαση στις 10 Ιουνίου 2020)

επεξεργάζεται περαιτέρω το ζήτημα, και στην πραγματικότητα το αφήνει εντελώς, σαν να μην τον ενδιέφερε.

Η σχέση μεταξύ της απαίτησης για ισότητα και της κατάργησης των τάξεων αντιμετωπίζεται επίσης από τον Ένγκελς στο Αντί-Ντίρινγκ, με πολύ πιο emphatic αποτέλεσμα: *«Είτε, πάλι, δημιουργήθηκε από την αντίδραση κατά του αιτήματος της αστικής ισότητας, συνάγει λίγο πολύ σωστά αιτήματα απ' αυτό, που πάνε πιο πέρα, χρησιμεύει σαν μέσο αγκιτάσις για να ξεσηκώσει τους εργάτες ενάντια στους καπιταλιστές με τα επιχειρήματα των ιδίων των καπιταλιστών και, σ' αυτή την περίπτωση, το αίτημα στέκεται ή πέφτει με την ίδια την αστική ισότητα. Και στις δύο περιπτώσεις, το πραγματικό περιεχόμενο του προλεταριακού αιτήματος για ισότητα είναι το αίτημα της κατάργησης των τάξεων. Το κάθε αίτημα για ισότητα που πάει πιο πέρα απ' αυτό, καταλήγει αναγκαστικά στο παράλογο».*⁴⁵ Αν και ζητήματα της τάξης και της ταξικής συνείδησης είναι κεντρικά στην θεωρία του Μαρξ, τότε δεν τα ανέπτυξε συστηματικά. Το τελευταίο κεφάλαιο του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου στην πραγματικότητα προοριζόταν να περιέχει μια τέτοια συζήτηση, αλλά ποτέ δεν ολοκληρώθηκε και έτσι η έννοια της τάξης μένει ανεπεξέργαστη.

Μια λεπτομερής ανάπτυξη του Μαρξ για την έννοια της κοινωνικής τάξης μπορούσε να αποκωδικοποιήσει σαφέστερα τις θέσεις του Μαρξ, πόσο μάλλον αφού διασυνδέεται με την αξία της ισότητας ως δικαιοσύνης. Θα πρέπει ωστόσο να υπενθυμίσουμε την διάσημη φράση του Μαρξ στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο: *«Η ιστορία όλων των ως τα τώρα είναι ιστορία των ταξικών αγώνων»* και το κείμενο συνεχίζει να ορίζει τις ταξικές συγκρούσεις *«με μια λέξη, καταπιεστής και καταπιεζόμενος... σε έναν αγώνα που τελειώνει κάθε φορά, με τον επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την από κοινού καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν».*⁴⁶ Σε αυτό το σημείο, ο Μαρξ περιγράφει μια ταξική διαίρεση που δεν βασίζεται στην ανισότητα του πλούτου, αλλά σε μία σύγκρουση εξουσίας για τον τρόπο παραγωγής. Σε πολλές περιπτώσεις η τάξη ορίζεται κυρίως από την άποψη της κυριαρχίας και του κοινωνικού ελέγχου. Προφανώς κάτι τέτοιο έχει σαφείς επιπτώσεις και στον σχετικό πλούτο των αντιτιθέμενων τάξεων, εντούτοις ο Μαρξ δεν ισχυρίζεται ότι ο πλούτος είναι το καθοριστικό χαρακτηριστικό τους. Μια αλλαγή στην ταξική εξουσία θα προκαλέσει αλλαγή στον σχετικό πλούτο τους και, πράγματι, το προλεταριάτο θα κατασχέσει την περιουσία της αστικής τάξης, αλλά δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι η νίκη του προλεταριάτου θα υποστηρίξει εξισωτικές και αναδιανεμητικές πολιτικές, προκειμένου να επιτευχθεί το όραμα της αταξικής κοινωνίας.

Καθώς οι ανισότητες του πλούτου εξαρτώνται από τη σύγκρουση εξουσίας μεταξύ των τάξεων, το γενικό ζήτημα της διανομής του πλούτου εξαρτάται από την

⁴⁵ Ένγκελς Φ., Αντί-Ντίρινγκ, ό.π., σ.1 37

⁴⁶ Μαρξ-Ένγκελς, Κομμουνιστικό Μανιφέστο, ό.π., σ.17-19

παραγωγή. Παρά τις απαιτήσεις άλλων σοσιαλιστών για μία πιο δίκαιη διανομή, ο Μαρξ επέμενε ότι τα μέσα κατανάλωσης είναι μόνο συνέπεια της διανομής των συνθηκών παραγωγής, το οποίο είναι το ίδιο *χαρακτηριστικό του ίδιου του τρόπου παραγωγής*. Μόνο ο αποκαλούμενος χυδαίος σοσιαλισμός επικεντρώνεται στην εξέταση και αντιμετώπιση των προβλημάτων διανομής όπως αποτυπώθηκε από τα κατοπινά μαρξιστικά θεωρητικά ρεύματα και κινήματα κι όχι ο ίδιος ο Μαρξ. Υπ' αυτήν την έννοια η θεώρηση του Μαρξ για τα ζητήματα ισότητας και δικαιοσύνης συμπλέκεται με την κατάργηση των τάξεων και την μεταβίβαση της εξουσίας από την αστική στην εργατική τάξη, η οποία θα αποτελεί την συντριπτική κοινωνική πλειοψηφία.

Εν κατακλείδι, για τον Μαρξ η ιστορική διαδικασία εναλλαγής των τρόπων παραγωγής είναι πάνω απ' όλα η διαδικασία μέσω της οποίας η ανθρωπότητα ξεπερνά την σπάνη των πόρων. Επίσης, μέσω αυτής της διαδικασίας αναδύεται η υποδούλωση και η εκμετάλλευση, που οδηγεί στο διαλεκτικό σημείο της της άρνησης της άρνησης. Η εκπληκτικής ισχύος παραγωγική δυνατότητα που, εντέλει κατασκευάζεται μέσω του καπιταλιστικού συστήματος παρ' όλες τις αντιφάσεις του, καθιστά τον κομμουνισμό αναγκαίο και αναπόφευκτο. Η αφθονία των πόρων ως καταστατικό στοιχείο της μαρξικής θεώρησης δίνει τη δυνατότητα στο άτομο να κυνηγά και να ψαρεύει τη μέρα και να είναι ποιητής τη νύχτα, να ζει για να εργάζεται και όχι να εργάζεται για να ζει, να ξεφεύγει από το φάσμα της επιβίωσης για να μπορεί να είναι αξιοπρεπής. Και τέλος, είναι το όραμα της αφθονίας των πόρων που καθιστά περιττή κάθε συζήτηση για την διανεμητική δικαιοσύνη και την ισότητα.

Η δίκαιη διανομή των πόρων στα μέλη οποιασδήποτε κοινωνίας δεν είναι πρωτεύουσα όταν συμβαίνουν δύο προϋποθέσεις: 1. Όταν υπάρχει αφθονία των πόρων και 2. Όταν έχουν καταργηθεί οι τάξεις. Το γεγονός ότι η ισότητα ήταν δευτερεύον, σχεδόν αδιάφορο, ζήτημα για τον Μαρξ βρίσκεται βαθιά στα θεμέλια της φιλοσοφίας της ιστορίας που ο ίδιος έχει κατασκευάσει. Το ερώτημα που μπορεί να προκύψει είναι αν υπάρχει τρόπος προσέγγισης της μαρξικής ισότητας εάν δεν λάβουμε υπόψιν την συνολικότερη ιστορική και διαλεκτική του θεωρία. Τι απομένει από την μαρξική αντίληψη της ισότητας αν την αποκόψουμε από τις ιστορικές και τις υλικές της καταβολές και την εντάξουμε σε ένα ηθικό και δικαιοσύνη πλαίσιο; Αυτό το ερώτημα θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στην τρίτη ενότητα.

3. Ηθική και δικαιοσύνη

3.1 Ήταν ο Μαρξ ηθικός εξισωτιστής;

Όπως είδαμε στην πρώτη και την δεύτερη ενότητα, ο Μαρξ θεωρούσε πως κάθε είδους ηθική αρχή παρουσιάζεται ως προπέτασμα καπνού από την κυρίαρχη τάξη που επιδιώκει να ικανοποιήσει τα συμφέροντα της. Ωστόσο, κάποιος μπορεί να ισχυριστεί ότι η κριτική του Μαρξ για την ανισότητα αφορά και στην αλλοτρίωση των ατόμων. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, τον Μαρξ δεν μπορεί να τον απασχολούσε μόνο η ταξική καταπίεση που αντιμετώπιζαν οι εκμεταλλευόμενοι εργάτες, αλλά επικεντρώνεται και στην παραμόρφωση των ηθικών αξιών που αφήνουν αυτούς τους ανθρώπους στην μοίρα τους. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να πούμε ότι ο Μαρξ κάνει και μία έμμεση νύξη σε μία ιδέα αγαθής ζωής που οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα να βιώσουν. Άρα, η οικονομική ανισότητα δεν μπορεί να καταστεί ανεκτή γιατί υποβαθμίζει τα ανθρώπινα όντα υπό την έννοια ότι τους στερεί την αξιοπρέπεια, την αυτοδιάθεση, την δυνατότητα να αναπτύξουν τις ικανότητές τους και την ικανότητα επιλογής ανάμεσα σε διαφορετικούς δρόμους που θα τους βελτιώσουν το επίπεδο της ζωής τους.

Σε αυτό το πλαίσιο, σύγχρονοι μελετητές του Μαρξ έχουν υιοθετήσει την συγκεκριμένη προσέγγιση έχοντας παράλληλα απορρίψει το υλιστικό και διαλεκτικό μοντέλο του, χαρακτηρίζοντας το κατά βάση ντετερμινιστικό, ουτοπικό και μη εφαρμόσιμο. Αντίθετα επικεντρώθηκαν στην κατασκευή γενικών, κανονιστικών, ηθικών, δικαιοκτικών κανόνων, οι οποίοι εξάγονται μέσα από την μαρξική θεωρία. Θεώρησαν πως, με βάση την παραπάνω συλλογιστική, ο Μαρξ ήταν ένας ηθικός εξισωτιστής ακόμα και εάν ο ίδιος δεν γνώριζε πως ήταν.⁴⁷ Το ρεύμα, κυρίως, των αναλυτικών μαρξιστών ανέλαβε το έργο της αναδιαμόρφωσης της μαρξικής θεωρίας αποκόπτοντάς την από τις νομοτελείες της, επιδιώκοντας παράλληλα να αποσαφηνίσει το κανονιστικό πλαίσιο που ωθεί τους μελετητές αυτούς να υπερασπιστούν τα σοσιαλιστικά ή τα κομμουνιστικά ιδεώδη. Μέσω αυτής της προσέγγισης, κι έχοντας απορρίψει την έννοια του αναπόφευκτου από την μαρξική σκέψη, θα έπρεπε να πείσουν για ποιον λόγο ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός είναι επιθυμητοί.⁴⁸

Είναι προφανές πως μια τέτοιου είδους προσέγγιση συγγενεύει σε μεγάλο βαθμό με την αστική αντίληψη περί ισότητας. Είναι γνωστό πως οι αστοί φιλελεύθεροι δίνουν βαρύτητα στην ηθική ισότητα και την διασυνδέουν με την δικαιοσύνη και με αυτόν τον τρόπο η ηθική ισότητα των ανθρώπων προκύπτει μέσω μίας δικαιοκτικής (juridical) ισότητας, η οποία αντανακλάται στο σύνολο των αξιώσεων των ανθρώπων σε συνθήκες που προάγουν την ευζωία του.⁴⁹ Άρα η συγκεκριμένη ανάγνωση των γραπτών του Μαρξ είναι συνδεδεμένη με την αστική αντίληψη περί ηθικής ισότητας

---

⁴⁷ Είναι ενδιαφέρον να δούμε ότι ο Cohen emphaticly σημειώνει πως ο Μαρξ δεν θα μπορούσε παρά να είναι ηθικός εξισωτιστής ακόμα κι αν ο ίδιος το αρνιόταν. Βλ. Cohen G.C., *Self-Ownership, Communism and Equality*, σ. 139

⁴⁸ Kymlicka W., *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας*, Πόλις, 2014., σ. 273

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 275

και την κατασκευή κανονιστικών κανόνων. Θα επιχειρήσουμε να αναγνώσουμε την μαρξική θεωρία υπ' αυτό το πλαίσιο και να ελέγξουμε εάν τελικά, σύμφωνα με την συγκεκριμένη οπτική, ο Μαρξ ήταν ηθικός εξισωτιστής ακόμα κι αν ο ίδιος δεν το αντιλαμβανόταν.

3.2 Κριτική στην αρχή της συνεισφοράς και η κεντρικότητα του τρόπου παραγωγής

Θα μπορούσε ο Μαρξ να γίνει αντιληπτός ως ηθικός εξισωτιστής; Σίγουρα κάποιοι σύγχρονοι μαρξιστές μελετητές, όπως αυτοί που αναφέραμε παραπάνω, δίνουν καταφατική απάντηση. Χρησιμοποιώντας την συγκεκριμένη υπόθεση θα επιστρέψουμε στα μαρξικά γραπτά και να δούμε εάν μπορεί να υπάρξει κάποιου είδους εγκυρότητα στον συγκεκριμένο ισχυρισμό. Καταρχάς, θα προσπαθήσουμε να δούμε αν και που μπορεί να υπάρξει κάποιο μέτρο εξισωτισμού, στα μαρξικά γραπτά, έστω και εμμέσως. Για να το κάνουμε αυτό θα κατευθυνθούμε προς τις κρίσιμες μαρξικές έννοιες, οι οποίες μπορούν να αναδείξουν τις θέσεις του Μαρξ για το συγκεκριμένο ζήτημα. Οι μαρξικές έννοιες που θα μας απασχολήσουν είναι το δίπολο παραγωγής και διανομής και η σχέση του Μαρξ με τις δικαιοτικές αρχές. Τέλος, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε την βαθιά του αντίθεση με τις ηθικές αντιλήψεις περί αγαθού και κατ' επέκταση με την κατασκευή καθολικών, κανονιστικών κανόνων.

Όσον αφορά την κατασκευή εξισωτικών κανόνων, θα δούμε και παρακάτω ότι σε κάποια σημεία του έργου του, ο Μαρξ, κάνει κάποιες νύξεις, οι οποίες μπορούν να ιδωθούν και ως προσπάθεια κατασκευής κάποιου εξισωτικού μέτρου. Πριν φτάσουμε εκεί όμως, και για να γίνει περισσότερο κατανοητή η οπτική του, θα πρέπει να δούμε για ποιον λόγο ο Μαρξ απορρίπτει κάθε κριτήριο διανομής αλλά και για ποιον λόγο δίνει περισσότερο έμφαση στην παραγωγή απ' ότι στην διανομή. Διαπιστώνουμε πως απέρριπτε αυτό που συνηθίζεται να αποκαλείται στους κύκλους της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας «*αρχή της συνεισφοράς*». Η αρχή της συνεισφοράς εννοείται ως ο τρόπος διακανονισμού των διαφορών που προκύπτουν από ατομικές αποκλίσεις σε ταλέντα και εργασία, είναι ένας τρόπος για να έχουν αξιώσεις οι άνθρωποι στο προϊόν της εργασίας τους μέσω της αναγνώρισης ενός ίσου δικαιώματος για όλους τους ανθρώπους που αποτιμάται μέσω ενός και μοναδικού κριτηρίου: της εργασίας. Ο Μαρξ παρατηρεί πως άνθρωποι με περισσότερες ικανότητες και φυσικά χαρίσματα θα ανταμειφθούν περισσότερο από κάποιους άλλους κι έτσι το συγκεκριμένο δικαίωμα γίνεται ένα άνισο δικαίωμα για άνιση εργασία. Ο Μαρξ, δηλαδή, αρνείται πως η αρχή της ίσης συνεισφοράς μπορεί να εκφραστεί μέσω των ίσων δικαιωμάτων και αυτό συμβαίνει γιατί με τον τρόπο αυτό το άτομο γίνεται αντιληπτό μέσω μίας περιορισμένης οπτικής γωνίας μέσω της οποίας οι άνθρωποι θεωρούνται ίσοι, δηλαδή μέσω μίας δικαιοϊκής αντίληψης περί ισότητας. Για παράδειγμα, μέσω της «*αρχής της συνεισφοράς*» οι άνθρωποι γίνονται αντιληπτοί μόνο ως εργάτες και δεν λαμβάνεται υπόψιν το γεγονός ότι διαφορετικοί

εργάτες διαφέρουν και ως προς τα χαρίσματα και τις ικανότητες τους αλλά και ως προς τις ανάγκες τους. Υπ' αυτήν την έννοια είναι απεριορίστος ο αριθμός των οπτικών γωνιών που μπορούν να ληφθούν υπ' όψιν για τον καθορισμό της ίσης μέριμνας και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να εξακριβωθούν εκ των προτέρων.

Εξάλλου, το πρόβλημα της αρχής της συνεισφοράς και εν γένει της διανεμητικής ισότητας είναι ότι εμφανίζεται αφού έχει ήδη πραγματοποιηθεί μία προκαταρκτική άνιση πρόσβαση στους πόρους. Με αυτόν τον τρόπο η διανομή καθίσταται μία αέναη διαδικασία μέσω της οποίας οι ιδιοκτήτες του παραγωγικού κεφαλαίου βρίσκονται συνεχώς σε πλεονεκτική θέση σε σχέση με τους μη ιδιοκτήτες και κατά συνέπεια διαιωνίζεται συνεχώς η ταξική ιεραρχία, η εκμετάλλευση και τα αντιτιθέμενα συμφέροντα. Όπως θα δούμε παρακάτω, ο Μαρξ ενώ απορρίπτει την αρχή της συνεισφοράς, ταυτοχρόνως, στην συζήτηση για την διανομή των αγαθών στο πρώτο στάδιο της μετάβασης, αποδέχεται έναν παρόμοιο κανόνα διανομής των πόρων. Η μαρξική νύξη για μία διαφοροποιημένη αρχή της συνεισφοράς θεμελιώνεται στον προσωρινό χαρακτήρα της και χαρακτηρίζεται από τον Μαρξ ως κατάλοιπο της αστικής κοινωνίας. Επίσης, θα δούμε πως ο Μαρξ υποστηρίζει πως στο πρώτο στάδιο της μετάβασης θα υπάρξει κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Μία τέτοια θέση μπορεί να σημαίνει και μία προσπάθεια από μέρους για την κατασκευή εξισωτικών κανόνων; Για να ξεδιαλύνουμε το συγκεκριμένο ζήτημα, θα πρέπει να κατευθυνθούμε στον τρόπο παραγωγής και τις σχέσεις ιδιοκτησίας.

3.3 Ισότητα ως προς την πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και τα μέσα κατανάλωσης

Καταρχάς, θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι αναφορές του Μαρξ για την ισότητα εντός της παραγωγικής διαδικασίας προσεγγίζονται παράλληλα με τα δύο στάδια της κομμουνιστικής μετάβασης, και συγκεκριμένα το πρώτο στάδιο, που συνηθίζουμε να αποκαλούμε σοσιαλιστικό, στο οποίο ακόμα δεν έχει επιτευχθεί η ολοκλήρωση του κομμουνιστικού οράματος, και το δεύτερο στάδιο της μετάβασης, το κομμουνιστικό, μέσω του οποίου ξεπερνιέται το πρόβλημα της διανομής αφού επιτυγχάνεται η αφθονία των πόρων. Άρα, τα προβλήματα διανομής και η έμφαση του Μαρξ στην εξίσωση των μέσων παραγωγής αναφέρεται κυρίως στο πρώτο στάδιο, που είναι και το μεταβατικό και η κοινωνία αναγκαστικά θα χρησιμοποιήσει μεθόδους και ιδέες του παλαιότερου τρόπου παραγωγής. Όπως υποστηρίζει ο Μαρξ, αυτά είναι τα σημάδια που αφήνει η παλιά κοινωνία στην νέα ενώ καταρρέει.⁵⁰

Ενδεικτικά, στην κριτική του προγράμματος Γκότα υποστηρίζει ότι στο πρώτο στάδιο της σοσιαλιστικής κοινωνίας η οικονομία θα διανείμει τα αγαθά σύμφωνα με την αρχή: *«το δικαίωμα των παραγωγών είναι ανάλογο με την εργασία που*

⁵⁰ Μαρξ Κ., Κριτική του Προγράμματος της Γκότα, σ.21

παρέχουν». Δηλαδή, στο πρώτο στάδιο της μετάβασης τα αγαθά θα πρέπει να διαμοιραστούν μέσω ενός ίσου μέτρου και το πλέον ενδεικτικό μέτρο είναι η ένταση και η έκταση της εργασίας που θα παρέχουν οι άνθρωποι. Ποιος, όμως, θα νομιμοποιείται να κάνει την διανομή; Κατά τον Μαρξ, τη διανομή αυτού του είδους νομιμοποιείται να κάνει το κράτος που είναι ακόμα αναγκαίο και θα αντανακλά την εξουσία του προλεταριάτου. Συγκεκριμένα γράφει: «*Το προλεταριάτο θα χρησιμοποιήσει την πολιτική του κυριαρχία για ν' αποσπάσει βαθμιαία από την αστική τάξη όλο το κεφάλαιο, για να συγκεντρώσει όλα τα εργαλεία παραγωγής στα χέρια του κράτους, δηλαδή του προλεταριάτου που είναι οργανωμένο σαν κυρίαρχη τάξη...*».⁵¹ Αν ερμηνεύσουμε τα συγκεκριμένα λόγια τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα μέσα παραγωγής βρίσκονται υπό κρατικό έλεγχο και μέσω αυτού κάθε μέλος της κοινωνίας λαμβάνει ένα μερίδιο από την ιδιοκτησία ή τα κέρδη, καθώς και ότι η διανομή των αγαθών διαμεσολαβείται μέσω του κράτους, το οποίο είναι το ίδιο το προλεταριάτο. Όπως βλέπουμε, η ιδέα του κράτους είναι αναγκαία σε αυτό το στάδιο με την μόνη διαφορά ότι το κράτος δεν εκπροσωπεί τα συμφέροντα μίας μόνο τάξης, αλλά του προλεταριάτου που αντιπροσωπεύει τα συμφέροντα όλης της κοινωνίας. Τα μέσα παραγωγής ανήκουν στην κρατική εξουσία που όμως εξομοιώνεται με τα συμφέροντα όλης της κοινωνίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσω της κοινής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της κρατικής διαμεσολάβησης, αποτρέπεται η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και άρα εξαλείφεται η συνθήκη μέσω της οποίας κάποιοι εξαναγκάζονται να παράγουν για άλλους. Μέσω αυτής της διαδικασίας επιτυγχάνεται ένας διττός σκοπός. Από την μία πλευρά εξασφαλίζεται η κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Τα μέσα παραγωγής, δηλαδή, ανήκουν εξίσου σε όλους και κανείς δεν είναι δυνατόν να αποκλειστεί από την χρήση τους. Από την άλλη πλευρά, εξασφαλίζεται ότι ο καθένας λαμβάνει ποσοστό στα μέσα κατανάλωσης αναλόγως της εργασίας του. Υπ' αυτήν την έννοια, μέσω της κοινής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής έγκειται καταρχάς στον μη αποκλεισμό κάποιων από την δυνατότητα να παράγουν τα μέσα της επιβίωσης τους και στην έλλειψη εξαναγκασμού να πωλούν το προϊόν της εργασίας τους σε άλλους. Κατά δεύτερον, με την μέθοδο αυτή βρίσκεται ένας τρόπος για την διανομή των μέσων κατανάλωσης για την κάλυψη των αναγκών των ανθρώπων, μιας και όπως είδαμε και παραπάνω, σύμφωνα με τον Μαρξ, τα αγαθά δεν μπορούν να μοιραστούν χρησιμοποιώντας ένα ίσο μέτρο λόγω των διαφορετικών αναγκών και αντικρουόμενων σκοπών περί αγαθού. Βλέπουμε ότι σε αυτήν την περίπτωση δεν έχουμε πλήρη απόρριψη της αρχής της συνεισφοράς και ότι ο Μαρξ τη δικαιολογεί ως το ίσο δικαίωμα που, επί της αρχής, είναι αστικό δικαίωμα, με συνέπεια ο σοσιαλισμός να στιγματίζεται από έναν αστικό περιορισμό. Είναι σημαντικό, όμως, να αναφέρουμε πως το συγκεκριμένο μέτρο χρησιμοποιείται κατ' ανάγκην για να είναι δυνατή η μετάβαση

---

⁵¹ Μαρξ Κ., - Ένγκελς Φ., Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, ό.π., σ. 46

στο δεύτερο στάδιο που είναι το τελικό. Αν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εξισώνονται τα μέσα παραγωγής, αυτή η εξίσωση πραγματοποιείται μέσα από την κοινή ιδιοκτησία τους. Θα πρέπει να αναφέρουμε πως η κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής δεν εξισώνει μόνο τα εισοδήματα των ανθρώπων, αλλά και την πρόσβασή τους σε όλους τους πόρους της κοινωνίας. Έτσι, μπορεί να φαίνεται πως υπάρχει μία συγγένεια ανάμεσα στην θέση του Μαρξ και στην αρχή της συνεισφοράς, η οποία θεωρείται αστική αρχή αλλά στην πραγματικότητα η μεγάλη διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η μαρξική αρχή της συνεισφοράς λειτουργεί όταν έχει επιτευχθεί η κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και με αυτόν τον τρόπο καταργείται η ταξική ανισότητα.

Όσον αφορά το δεύτερο στάδιο της κομμουνιστικής μετάβασης που είναι και το τελικό, ο Μαρξ ήταν ξεκάθαρος πως η διανομή θα καθοριστεί: *«Από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του»*. Με την συγκεκριμένη φράση ασχοληθήκαμε και στην δεύτερη ενότητα. Έχουμε ήδη δει πως μέσω της συγκεκριμένης αρχής δεν είναι απαραίτητη η κατασκευή κάποιου είδους εξισωτισμού ή διανομής γιατί τα αγαθά θα επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες των ανθρώπων. Η μόνη έμμεση εξισωτική προοπτική που μπορούμε να ανιχνεύσουμε σε αυτό το δεύτερο στάδιο έγκειται στο ότι ζητάει από τους ανθρώπους σε ίση βάση να συνεισφέρουν αναλόγως των δυνατοτήτων τους και ταυτοχρόνως διαμοιράζει με ίσο τρόπο στους ανθρώπους αναλόγως των αναγκών τους.⁵²

Μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι η φράση «στον καθένα» προϋποθέτει κάποιου είδους εξισωτική προοπτική αφού συμπεριλαμβάνει τους πάντες χωρίς κανέναν περιορισμό. Ωστόσο, η συγκεκριμένη φράση δεν μπορεί να καταστεί θεμελιώδης εξισωτική αρχή αφού τα άτομα μέσω αυτής μπορούν να έχουν μία εντελώς ανισωτική μεταχείριση. Πιο πολύ προσιδιάζει σε ένα σύστημα καστών ή αυστηρών διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των ατόμων αφού κάποιοι απ' αυτούς κατέχουν ισχυρά πλεονεκτήματα και κάποιοι άλλοι σοβαρά μειονεκτήματα και αν τους φερθούμε «ίσα» με την παραπάνω έννοια της ισότητας τότε διατηρούμε την θέση τους στην ιεραρχική δομή. Υπ' αυτήν την έννοια, μπορεί κάποιος να πει ότι και ο Τζακ ο Αντεροβγάλτης ήταν εξισωτιστής στην βάση ότι τα θύματά του εξισώνονταν

---

⁵² Σε αυτό το σημείο κρίνουμε ότι είναι απαραίτητο να κάνουμε την διάκριση ανάμεσα στις φυσικές και ιστορικές ανάγκες και να διευκρινίσουμε πως, αν και το ζήτημα των αναγκών στον Μαρξ είναι τεράστιο, οι φυσικές και οι ιστορικές ανάγκες αν και δεν ταυτίζονται, δεν είναι εντελώς διακριτές. Στην πραγματικότητα η ανάγκη για τον Μαρξ είναι ταυτοχρόνως φυσική και τεχνητή και με αυτόν τον τρόπο, σε κάθε μορφή κοινωνίας η φυσική ανάγκη για επιβίωση και διατήρηση του ανθρώπου στην ζωή δεν τίθεται μόνη της αλλά μαζί με άλλες ανάγκες που δεν είναι απαραίτητες για την επιβίωση του. Αλλά ακόμα και οι λεγόμενες φυσικές ανάγκες καθορίζονται πάντα ιστορικά και εντός του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Είναι σαν να λέμε ότι το μαρξικό υποκείμενο έχει ανάγκη από ανάγκες. Για εμπάθυνση επί του συγκεκριμένου ζητήματος βλ. Fraser Ian, Hegel and Marx: the concept of need, Edinburgh University Press, Edinburgh 1998

μπροστά στον θάνατο.⁵³ Βέβαια, αυτό είναι εύλογο μόνο εφόσον διατηρούνται οι αυστηρές διαχωριστικές γραμμές και οι κάστες. Προφανώς ο Μαρξ επιθυμούσε την κατάργηση των ταξικών ιεραρχικών δομών και γι' αυτόν τον λόγο αναφέρει την συγκεκριμένη φράση στο δεύτερο στάδιο όταν οι ταξικές ιεραρχίες έχουν καταργηθεί.

Μέχρι στιγμής παρατηρούμε πως ο Μαρξ περιστρέφεται γύρω από κάποια μέτρο εξισωτισμού, αλλά αυτό συμβαίνει εμμέσως και κατ' ανάγκην, για να περιγράψει τον τρόπο που θα διανέμονται τα αγαθά στο πρώτο μεταβατικό στάδιο. Στην πραγματικότητα, καμία από τις μαρξικές εξισωτικές αναφορές δεν μπορεί να σταθεί ως γενικός, κανονιστικός κανόνας. Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβαίνει γιατί στην κομμουνιστική κοινωνία κάθε επίκληση στην αξία της ισότητας των μέσων κατανάλωσης χάνει την αξία της και είναι εύκολο να δούμε το γιατί: ο Μαρξ υποστηρίζει πως ζητήματα δίκαιης διανομής παρουσιάζονται μόνο στην καπιταλιστική κοινωνία, στην οποία κυριαρχούν οι περιορισμένοι υλικοί πόροι και κατ' αυτόν τον τρόπο οι αναπόφευκτες συγκρούσεις και διαφωνίες μεταξύ των μελών της χρειάζονται κάποιου είδους διευθέτηση μέσω κανόνων δικαιοσύνης. Αντιθέτως με την κομμουνιστική υπέρβαση καταργείται το πρόβλημα της διανομής εφόσον καταργούνται οι περιστάσεις της δικαιοσύνης λόγω αφθονίας των πόρων. Άρα θα πρέπει να δούμε πως αντιλαμβάνονταν το πρόβλημα της σπάνης των πόρων και την αντίληψή του περί δικαιοσύνης.

3.4 Το πρόβλημα της σπάνης των πόρων

Είναι γνωστό πως ο Μαρξ αφήνει να εννοηθεί πως οι πόροι θα αναβλύζουν από τις παραγωγικές πηγές και όλοι θα μπορούν να ικανοποιούν τις ανάγκες τους. Η συγκεκριμένη μαρξική πεποίθηση πως, μετά την μετάβαση στον κομμουνισμό και την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, θα επιτευχθεί η αφθονία των πόρων είναι μία αμφιλεγόμενη θέση που κάποιος μπορεί να ισχυριστεί ότι χρησιμοποιείται κυρίως σε θρησκευτικές ή μεταφυσικές θέσεις και δόγματα. Ωστόσο, η διαφοροποίηση του μαρξικού οράματος έναντι των υπολοίπων θεωριών περί αφθονίας των πόρων, έγκειται στην «επιστημονική» διαπίστωσή του πως το καπιταλιστικό σύστημα, εκτός των αρνητικών και αντιφατικών του στοιχείων, προσφέρει μία μοναδική προοπτική στην ανθρωπότητα. Η συγκεκριμένη προοπτική αναδύεται μέσω της εμφάνισης των μηχανών και της εκμηχάνισης. Για πρώτη φορά, λοιπόν, μέσω των μηχανών, παρέχεται η δυνατότητα στους ανθρώπους να καλύψουν τα μέσα για την επιβίωση τους αλλά πολύ περισσότερο να κομίσουν το μέσο για μία καλή ζωή που θα προκύπτει μέσω πληθώρας αγαθών. Η συγκεκριμένη φάση θα προκύψει στο τελευταίο στάδιο της κομμουνιστικής μετάβασης και ολοκλήρωσης.

---

⁵³ Roemer J., *Analytical Marxism*, Cambridge University Press.1986, σ.296

Η συγκεκριμένη «ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας» παρέχει ένα όραμα για ένα μέλλον το οποίο, πλέον, έχει διαχωριστεί πλήρως από τις καπιταλιστικές του ρίζες και, όπως αναλύσαμε στην δεύτερη ενότητα, καταλήγει με την ρήτρα Blanc, μέσω της οποίας θα καταστεί περιττή κάθε είδους εξισωτική αντιμετώπιση των ανθρώπων. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως η ρήτρα Blanc αλλά και ο ίδιος ο Μαρξ δεν αναφέρει πουθενά πως στην κομμουνιστική κοινωνία θα πάψουν να υφίστανται τα αντιτιθέμενα συμφέροντα αλλά ούτε πως ξαφνικά οι άνθρωποι θα εμφορούνται πλέον από ένα πνεύμα αλληλεγγύης και αλτρουισμού. Είναι ξεκάθαρο πως η έννοια της δίκαιης εξισωτικής διανομής θα καταστεί περιττή αποκλειστικά από την διαφαινόμενη αφθονία των πόρων. Η ίδια σκέψη αναπαράγεται και στην Γερμανική Ιδεολογία όταν ο Μαρξ διατείνεται πως «η υψηλότερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι μία απόλυτα αναγκαία πρακτική προϋπόθεση, γιατί χωρίς αυτήν η στέρηση θα γινόταν απλώς γενική, και με την φτώχεια θα ξανάρχιζε ο αγώνας για τα αναγκαία και θα αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές».⁵⁴ Ο Kymlicka αναφέρει πως μία τέτοια λογική είναι δυνατή γιατί ο Μαρξ ήταν πολύ απαισιόδοξος όσον αφορά την σπάνη των πόρων και γι' αυτό είναι πολύ αισιόδοξος όσον αφορά την αφθονία τους.⁵⁵ Το βέβαιο είναι ότι η ποσότητα των διαθέσιμων πόρων είναι κεντρικής σημασίας στην μαρξική οπτική αφού μόνο μέσω της υλικής αφθονίας θα ξεπεραστούν οι αστικοί διαχειριστικοί περιορισμοί που ρυθμίζουν την ίση διανομή των αγαθών τυπικά με ίσο τρόπο αλλά στην πραγματικότητα με άνισο.

Η συγκεκριμένη θέση έχει εγείρει διάφορες ενστάσεις και θα προσπαθήσουμε να πραγματευτούμε τις σημαντικότερες απ' αυτές. Η πρώτη ένσταση έγκειται στο σημείο ότι η αφθονία των πόρων δεν οδηγεί αναγκαία στην μη εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Με αυτόν τον τρόπο, καταλήγει στο συμπέρασμα πως ακόμα κι αν οι παραγωγικές σχέσεις σε δομικό επίπεδο δεν είναι εκμεταλλευτικές, ποιος εμποδίζει τους ανθρώπους σε ατομικό επίπεδο να εκμεταλλευτούν άλλους ανθρώπους; Η απάντηση που μπορεί να δοθεί στην συγκεκριμένη ένσταση είναι ότι δεν μπορούν, σε καμία περίπτωση, να δοθούν εγγυήσεις ότι κάποιοι άνθρωποι θα μπορούσαν, πράγματι, να εκμεταλλεύονται άλλους ανθρώπους ακόμα κι αν οι παραγωγικές σχέσεις δεν είναι εκμεταλλευτικές. Αυτό που όμως θα μπορούσε, όμως, να ισχυριστεί ο Μαρξ είναι ότι με λυμένο το πρόβλημα των διαθέσιμων πόρων, οποιαδήποτε εκμετάλλευση δεν θα έχει την ίδια κεντρική θέση που έχει στο καπιταλιστικό σύστημα μιας και το πρόβλημα της επιβίωσης ή της απόκτησης των αναγκαίων για μία καλή ζωή δεν θα τίθεται πλέον. Υπ' αυτήν την έννοια, είναι αδύνατον να αναπτυχθούν εργαλειακές σχέσεις μεταξύ των ατόμων, σχέσεις που το ένα από τα δύο μέρη χρησιμοποιεί το άλλο ως μέσο-αντικείμενο για να επιτύχει τον σκοπό του. Όπως αναφέρει ο Avineri οποιαδήποτε σχέση ή συμφωνία μεταξύ των

---

⁵⁴ Μαρξ Κ. Ένγκελς Φ., Η Γερμανική Ιδεολογία, τ. Α., Gutenberg, 1997, σ. 81

⁵⁵ Kymlicka W., Liberalism, Community and Culture, Oxford University Press, 1989, σ.119

ανθρώπων, όταν δεν είναι εργαλειακή, παύει να αποτελεί μία σχέση, μέσω της οποίας το ένα άτομο υποβιβάζει το άλλο, αλλά αναπτύσσονται ισότιμες σχέσεις.⁵⁶ Κάτι τέτοιο είναι δυνατό αφού κανένας δεν είναι πρόθυμος να υποβιβάσει τον εαυτό του, όταν μπορεί να έχει εναλλακτική λύση έχοντας πρόσβαση στον κοινωνικό πλούτο. Επιπροσθέτως ή έννοια της εκμετάλλευσης καθίσταται κύρια λόγω του του τρόπου παραγωγής. Εάν, δηλαδή, μέσω ενός άλλου τρόπου παραγωγής, διασφαλιζόνταν η παροχή των αναγκών σε όλους και όλοι ήταν ικανοποιημένοι από την ποσότητα των πόρων, για ποιον λόγο να επιδίωκαν να εκμεταλλευτούν άλλους ανθρώπους; Μόνο σε περιπτώσεις ψυχοπαθολογικές θα μπορούσε να ισχύει κάτι τέτοιο.

Η δεύτερη ένσταση επικεντρώνεται στην μη ρεαλιστική, και ίσως ουτοπική, διάσταση της αφθονίας των πόρων. Ένσταση που, όπως θα δούμε και παρακάτω, παραγνωρίζει τον τρόπο που ο Μαρξ αντιλαμβάνεται την έννοια της «αφθονίας». Ιδωμένη, ωστόσο, υπό το πρίσμα του σύγχρονου καπιταλιστικού κόσμου και της τεχνολογίας αλλά και του τρόπου που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την έννοια της αφθονίας, η μαρξική θέση περί αφθονίας των πόρων δεν φαίνεται σε καμία περίπτωση πειστική. Σύμφωνα με την συγκεκριμένη κριτική, ο Μαρξ διακήρυττε την αφθονία αγαθών ως προϋπόθεση για την επίτευξη μιας πραγματικής ισότητας στο δεύτερο στάδιο της επανάστασης, έχοντας πειστεί ότι μπορεί να συμβεί από το παραγωγικό μοντέλο του καπιταλιστικού συστήματος. Θεωρούσε τον καπιταλιστικό τρόπο και τις τεχνικές παραγωγής του ως αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας της ανθρώπινης ανάπτυξης. Παρόλο που στην εποχή του Μαρξ οι παραδοσιακές οικονομίες ήταν οι οικονομίες ανακύκλωσης, ο Μαρξ δεν αντιλήφθηκε ή παραγνώρισε πως οι λειτουργικές τεχνικές και η οργάνωση της καπιταλιστικής παραγωγής αποτελούν μια σπατάλη οικονομία. Έτσι, προέβλεψε πως η κομμουνιστική κοινωνία θα μπορούσε να αξιοποιήσει το δυναμικό της βιομηχανικής προόδου για την εξάλειψη της έλλειψης αγαθών, διασφαλίζοντας ότι όλοι θα έχουν άφθονους πόρους για μια ευημερούσα ζωή μετά την πλήρη κατάργηση της ταξικής κοινωνίας. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί να συμβεί γιατί το καπιταλιστικό σύστημα δεν ανακυκλώνει πόρους και ανάγκες αλλά δημιουργεί συνεχώς νέες με αποτέλεσμα να είναι αδύνατο να καλύψει τις ολοένα και αυξανόμενες ανάγκες για υλικούς πόρους.

Η συγκεκριμένη ένσταση, για την μαρξική θέση περί αφθονίας των πόρων, βασίζεται στο γεγονός ότι η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, και οι φυσικοί πόροι τους, έχει διευρυνθεί σε τέτοιο βαθμό που περιλαμβάνουν από το πετρέλαιο, το φυσικό αέριο μέχρι τον ορυκτό πλούτο και το νερό. Σε αυτό το πλαίσιο, η αφθονία αγαθών δεν διασφαλίζει την επίτευξη και την διατήρηση της μαρξιστικής ισότητας. Υπ' αυτήν την έννοια, είναι αμφίβολο εάν ο καπιταλισμός θα καταρρεύσει διατηρώντας τις παραγωγικές του δυνάμεις άθικτες και δεν θα εξαντλήσει πρώτα

---

⁵⁶, Avineri, Schlomo, και De-Shalit, Avner, *Communitarianism and Individualism*, Oxford University Press, 1992, σ.89

τους φυσικούς πόρους του πλανήτη μας πριν καταρρεύσει. Επιπροσθέτως, ένας κόσμος στον οποίο κάθε πιθανή ανθρώπινη ανάγκη μπορεί να ικανοποιηθεί λόγω τεχνικής προόδου που επεκτείνει την παραγωγή χωρίς όρια, δεν μπορεί να υπάρχει για δύο θεμελιώδεις λόγους: επειδή οι ανάγκες επεκτείνονται μαζί με την παραγωγή και επειδή διατίθενται μόνο περιορισμένη ποσότητα φυσικών πόρων.

Η παραπάνω ένσταση είναι εύλογη εάν προσπαθήσουμε να δούμε την προοπτική της αφθονίας των πόρων εντός καπιταλιστικού συστήματος. Η πίστη του Μαρξ ως προς την αφθονία των πόρων στο κομμουνιστικό σύστημα δεν έγκειται στην απεριόριστη παροχή αγαθών και πόρων χωρίς μέτρο. Στην πραγματικότητα αυτό που επιδιώκει είναι να βρει έναν τρόπο ώστε η παραγωγική δυνατότητα των μηχανών να μην καταστεί ανυπερέβλητο εμπόδιο για την περαιτέρω ευημερία των ανθρώπων. Αυτό που ο Μαρξ είχε αντιληφθεί είναι πως οι ανάγκες στον κομμουνισμό δεν μπορεί να είναι ίδιες με τις ανάγκες που κατασκευάζει το καπιταλιστικό σύστημα. Προφανώς ο Μαρξ δεν ήταν δυνατόν να υποστήριζε πως στον κομμουνισμό η παραγωγή θα αυξανόταν επ' άπειρον και θα υπερκάλυπτε τις ανάγκες όπως είχαν διαμορφωθεί από τον καπιταλιστικό σύστημα αλλά κι εκείνες που δυνητικά μπορούν να προκύψουν στο μέλλον. Αυτό που, αντίθετα υποστήριζε, είναι ότι οι ανάγκες του ανθρώπου δεν είναι αμιγώς φυσικές αλλά καθορίζονται εν μέσω του ιστορικού χρόνου, από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής και από την δυνατότητα που υπάρχει για να καλυφθούν. Π.χ. στο καπιταλιστικό σύστημα η παραγωγή των εμπορευμάτων συνδυάζεται με την κατασκευή της ανάγκης για την αγορά τους. *«Από την άλλη μεριά, η παραγωγή παράγει την κατανάλωση δημιουργώντας τον καθορισμένο τρόπο της κατανάλωσης, κι ύστερα το ερέθισμα για κατανάλωση, την ίδια την καταναλωτική ικανότητα σαν ανάγκη.»*⁵⁷

*«Η αδιάκοπη προσπάθεια του Κεφαλαίου προς τη γενική μορφή του πλούτου οδηγεί την εργασία πέρα από τα όρια της φυσικής του λιπαρότητας [Naturbediirftigkeit], και έτσι δημιουργεί τα υλικά στοιχεία για την ανάπτυξη της πλούσιας ατομικότητας που είναι τόσο μονόπλευρη στην παραγωγή του όσο και στην κατανάλωσή του, και του οποίου η εργασία λοιπόν δεν εμφανίζεται πλέον ως εργασία, αλλά ως η πλήρης ανάπτυξη της ίδιας της δραστηριότητας, στην οποία η φυσική αναγκαιότητα στην άμεση μορφή της έχει εξαφανιστεί· γιατί μια ιστορικά δημιουργημένη ανάγκη αντικατέστησε τη φυσική».*⁵⁸ Σε αυτό το παράθεμα βλέπουμε πως ο Μαρξ θεωρούσε πως οι ανάγκες παράγονται μέσα στον ιστορικό χρόνο μέσω της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Άρα, το αδιέξοδο, στο οποίο οδηγείται ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής είναι το αποτέλεσμα της αδυναμίας του να ικανοποιήσει τις ανάγκες που κατασκευάζει ο ίδιος επ' άπειρον. Η σημαντικότερη παρατήρηση του επί του συγκεκριμένου ζητήματος έγκειται στο σημείο του ότι η κατανάλωση και η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών δεν παρουσιάζεται ως ο σκοπός του

⁵⁷ Μαρξ Κ. Βασικές Γραμμές της Πολιτικής Οικονομίας, Τόμος Α', Στοχαστής, 1989, σ. 61

⁵⁸ Marx K. Grudrisse: Foundations of the Critique of Political Economy, Penguin Books, 1979, σ.325

καπιταλιστικού συστήματος αλλά ακριβώς το αντίθετο: «η παραγωγή παρουσιάζεται ως το τέλος της κατανάλωσης και ο πλούτος παρουσιάζεται ως το τέλος της παραγωγής».⁵⁹

3.5 Η απόρριψη του χαρακτήρα της αστικής δικαιοσύνης

Όπως είδαμε παραπάνω, το ζήτημα της αφθονίας και της σπάνης των πόρων είναι κεφαλαιώδους σημασίας στην μαρξική αντίληψη περί ισότητας ως δικαιοσύνης που καταλήγει στην εξής διαπίστωση: Στις κοινωνίες που επικρατεί η σπάνη των πόρων είναι απαραίτητη η ρύθμιση των διαφορών μέσω δικαιοσύνης, ενώ στις κοινωνίες που θα κυριαρχεί η αφθονία των πόρων η δικαιοσύνη είναι περιττή. Επιπροσθέτως, υποστηρίζει πως ακόμα κι οι αστικοί δικαιοσύνη, ενώ τυπικά επιλύουν τα προβλήματα διανομής, ουσιαστικά η διανομή είναι δίκαιη μόνο για τους αστούς. Ενδεικτικά ο ίδιος αναφέρει: «Μήπως οι αστοί δεν υποστηρίζουν ότι η σημερινή διανομή είναι «δίκαιη»; Και μήπως δεν είναι, πραγματικά, η μόνη δίκαιη διανομή με βάση το σημερινό τρόπο παραγωγής; Μήπως οι οικονομικές σχέσεις ρυθμίζονται από νομικές έννοιες ή, αντίστροφα, οι νομικές σχέσεις πηγάζουν από τις οικονομικές;»⁶⁰

Σύμφωνα με τον Μαρξ, μόνο καταφατική απάντηση μπορούν να δοθούν στις συγκεκριμένες ερωτήσεις αλλά αυτό συμβαίνει μόνο επειδή τίθενται εντός του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Ο τρόπος παραγωγής είναι κομβικής σημασίας για την μαρξική θεώρηση αφού μόνο μέσω αυτού αντανακλώνται αξίες όπως η ισότητα και η δικαιοσύνη. Καταλήγει πως: «Το δίκαιο δεν μπορεί ποτέ να καταστεί ανώτερο από την οικονομική δομή και την πολιτισμική ανάπτυξη που διαμορφώνεται εντός της... Η κάθε διανομή, οποιαδήποτε κι αν είναι τα μέσα κατανάλωσης είναι μόνο μία συνέπεια της διανομής των συνθηκών παραγωγής. Μία τέτοιου είδους διανομή εκφράζει τον χαρακτήρα του ίδιου του τρόπου παραγωγής... Εφόσον τα στοιχεία της παραγωγής έχουν διανεμηθεί μ' αυτόν τον τρόπο, προκύπτει από μόνη της η σημερινή διανομή των μέσων κατανάλωσης».⁶¹ Υπ' αυτήν την έννοια τα μοναδικά διανεμητικά μέτρα είναι συμβατά μόνο με την καπιταλιστική διανομή του πλούτου εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Η σημαντικότερη, ωστόσο, διαφωνία του Μαρξ σε σχέση με την θέσπιση νόμων που θα θεμελιώνουν μία θεωρία δικαιοσύνης έγκειται στο σημείο της χρησιμοποίησής τους για την κατασκευή μίας αγαθής κοινωνίας, η οποία θα καθορίζεται από κανονιστικά κριτήρια για την επίτευξη μίας δίκαιης διανομής. Τέτοιου είδους κριτήρια παρουσιάζουν ένα ιδεατό μοντέλο κοινωνίας που

⁵⁹ Screpanti E., *Libertarian Communism: Marx, Engels and the Political Economy of Freedom*, Palgrave Macmillan, 2007, σ. 49

⁶⁰ Μαρξ Κ., *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σ. 19

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 24

αποτυπώνεται ως πρότυπο για την βελτίωση της υπάρχουσας πραγματικής κοινωνίας. Αυτό το πρότυπο με την σειρά του κατασκευάζεται μέσω ηθικών αρχών που υπάρχουν σε κάθε κοινωνία. Τέτοιου είδους ηθικές αρχές πρέπει να έχουν μία απόλυτη αξία και δεν πρέπει να διαμορφώνονται αναλόγως των κοινωνικών ζητουμένων γιατί εάν δεν ήταν απόλυτοι και κανονιστικοί, δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να προαχθεί το ζητούμενο της «καλής κοινωνίας». Σε αυτό όμως το σημείο εμφανίζεται και ο ουτοπικός χαρακτήρας των ηθικών αρχών και των μαρξικών ενστάσεων επί του συγκεκριμένου ζητήματος.

Είναι γνωστό πως η κυρίαρχη φιλοσοφική παράδοση του Διαφωτισμού προσπάθησε να προσδώσει μία ορθολογική διάσταση στους ηθικούς κανόνες ώστε να μπορέσουν να καταστούν καθολικοί. Οι συγκεκριμένοι φιλόσοφοι υπέθεσαν πως η ορθολογική ικανότητα των ανθρώπων τους επιτρέπει να προσεγγίζουν την ορθολογική διάσταση των ηθικών αυτών νόμων. Με αυτόν τον τρόπο παρουσιάστηκε και ο «νόμος της φύσης» ή η «ανθρώπινη φύση» ως προκείμενη της ανθρώπινης δραστηριότητας και διασυνδέθηκε η ανθρώπινη ορθολογική ικανότητα με τους καθολικούς ηθικούς νόμους. Όλες οι μεταγενέστερες θεωρίες χρησιμοποίησαν αυτήν την λογική για να νομιμοποιήσουν τα καθολικά θεμέλια των αρχών δικαιοσύνης.⁶² Ο Μαρξ, ωστόσο, όπως είδαμε και στην πρώτη ενότητα μέσω της κριτικής του στον Προυντόν, απέρριπτε την συγκεκριμένη καθολική και αφηρημένη διάσταση ηθικής και του δικαίου. Η υλιστική προσέγγισή του εισήγαγε το στοιχείο της ιστορίας και με άρα η συνολική θεώρησή του δεν μπορούσε να είναι συμβατή με την εξαγωγή καθολικών νόμων. Ταυτοχρόνως, ο Μαρξ θεωρούσε ότι η ηθική είναι παράγωγο του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, μέσω του οποίου κάποιοι άνθρωποι αποκτούν αθέμιτο πλεονέκτημα και ζουν καλά έναντι κάποιων άλλων. Υπ' αυτήν την έννοια, η προσέγγιση του Μαρξ αφορά το είδος των σχέσεων παραγωγής και όχι τον τρόπο διανομής. Άρα η μαρξική θεώρηση δεν μπορεί να ιδωθεί ως μία θεωρία κατασκευής μιας καλής κοινωνίας θεμελιωμένη σε εξισωτικές θεωρίες δικαιοσύνης αφού είναι απολύτως ξένη στην σκέψη του Μαρξ.

Ανακεφαλαιώνοντας, και για να απαντήσουμε στην ερώτηση που θέσαμε στην αρχή της ενότητας, λόγω της παραπάνω επιχειρηματολογίας δεν θεωρούμε πως ο Μαρξ ήταν ηθικός εξισωτιστής παρ' ότι είδαμε ότι εμμέσως μπορεί να τεθεί κάποιο μέτρο εξίσωσης στην θεωρία του. Επιπροσθέτως, όμως, είδαμε πως το συγκεκριμένο εξισωτικό μέτρο δεν μπορεί να τεθεί ξεχωριστά από την υπόλοιπη θεωρία του κι όταν αυτό συμβεί προσιδιάζει σε αστικά μοντέλα αναδιανομής του πλούτου. Η μεγάλη, ωστόσο, διαφορά ή ασυμβατότητα του Μαρξ με τους σύγχρονους μελετητές του, οι οποίοι εντάσσουν την μαρξική θεωρία σε κάποιο ηθικό και εξισωτικό πλαίσιο, είναι πως οι τελευταίοι έχουν εγκλωβιστεί μέσα στο κυρίαρχο φιλοσοφικό ρεύμα του Διαφωτισμού, εντός του οποίου προσπαθούν να ερμηνεύσουν την μαρξική θεωρία

---

⁶² Screpanti E., ό.π., introduction, σ. xi

σε ηθικό και εξισωτικό πλαίσιο, επιδιώκοντας να κατασκευάσουν καθολικούς, κανονιστικούς κανόνες. Από την άλλη πλευρά, όπως παρατηρούμε, η μαρξική θεωρία δεν μπορεί να αναγνωστεί αποκομμένη από την διαλεκτική της υπόβαθρο και από το υλιστικό και ιστορικό της περιεχόμενο. Η ανάλυση των μαρξικών θέσεων μέσω ενός ηθικού και κανονιστικού πλαισίου, και μη λαμβάνοντας υπόψιν το συνολικό μαρξικό έργο, οδηγεί είτε στην παραμόρφωση της μαρξικής θεωρίας είτε στην ένταξη της στο κυρίαρχο φιλοσοφικό πρόταγμα, το οποίο αναδύθηκε κατά τον 18^ο αιώνα. Το ένα και μοναδικό μαρξικό στοιχείο, το οποίο συνάδει με κάποιο είδος εξισωτισμού είναι αυτό της κατάργησης των τάξεων. Υπ' αυτήν την έννοια, μόνο μέσω της κατάργησης των τάξεων αναδύεται η μαρξική ισότητα.

Συμπεράσματα

Η διασύνδεση του Μαρξ με ζητήματα ισότητας και η θέση του σε σχέση με αυτά, μπορεί σε ένα πρώτο επίπεδο να φαίνεται ότι μπορεί να απαντηθεί εύκολα αν χρησιμοποιήσουμε περισσότερο την μαρξιστική σκέψη, όπως αναπτύχθηκε κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και συσχετιζόταν με προβλήματα αναδιανομής στο εξελισσόμενο καπιταλιστικό, με σοσιαλιστικό πρόσωπο, σύστημα. Εάν όμως μελετήσουμε προσεκτικότερα τις αναφορές του ίδιου του Μαρξ στο ζήτημα της ίσης διανομής και αντίληψης της ισότητας ως δικαιοσύνης θα διαπιστώσουμε ότι μπορεί να παραχθεί μία πολύ περισσότερο επεξεργασμένη θεώρηση για τα συγκεκριμένα προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά προφανώς συσχετίζονται και με την συνολικότερη κριτική του στο καπιταλιστικό σύστημα.

Προσπαθήσαμε να ισορροπήσουμε πάνω σε δύο διαφορετικές προοπτικές προσέγγισης της μαρξικής έννοιας της ισότητας και καθεμία απ' αυτές αξιοποίησε διαφορετικά στοιχεία του μαρξικού έργου. Όσον αφορά την ανάλυση των επιχειρημάτων μέσα από το πρίσμα της πολιτικής οικονομίας του και μέσω των διαφωνιών του με σημαντικά πρόσωπα του αριστερού και αναρχικού ρεύματος είδαμε ότι ο Μαρξ ήταν ξεκάθαρος στην θέση του για την αστική ισότητα (Ενότητα 1). Είδαμε ότι ο Μαρξ αντιτάχθηκε, με τον γνωστό καυστικό του τρόπο, σε ερμηνείες της ισότητας ως καθοριστικού παράγοντα μετασχηματισμού των κοινωνιών και τις κατέτασσε ως πολιτικές, ηθικές και δικαιοσύνη έννοιες. Η κριτική του Μαρξ στην ουτοπική προσέγγιση των Προυντόν και Λασάλ μας δείχνει πως όταν τεθεί η έννοια της ισότητας σε ένα αφηρημένο επίπεδο, όσο ελκυστικό κι αν είναι το αίτημα της, καταλήγει σε αδιέξοδα που είναι αδύνατο να επιλυθούν. Αυτό συμβαίνει γιατί στην προσέγγιση του Μαρξ, ο τρόπος παραγωγής καθορίζεται από το είδος των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και όχι από τις μορφές διανομής. Η κατανομή εισοδήματος ή πρόνοιας νοείται μόνο ως συνέπεια των συνθηκών παραγωγής. Ο

Μαρξ επικρίνει τον Τζον Στιούαρτ Μιλλ ακριβώς για την άποψή του ότι είναι δυνατόν να αλλάξει η κατανομή εισοδήματος σε ένα σύστημα χωρίς να αλλάξει η παραγωγική σχέση. Μπορεί λοιπόν να δει κανείς τον παράλογο χαρακτήρα της καθαρά διανεμητικής διάστασης στο όραμα του κομμουνισμού.

Ο Μαρξ, βεβαίως, αναγνωρίζει βεβαίως την δυναμική ενός τέτοιου αιτήματος στους επαναστατικούς κύκλους, και μπορούμε να δούμε ότι για λόγους τακτικής, μπορούμε να δούμε ότι αναφέρεται με σχεδόν θετικό τρόπο στην έννοια της ισότητας σε πολιτικές ομιλίες του προς την εργατική τάξη. Μία τέτοια προσέγγιση είναι σημαντική στην βάση της διάκρισης του επαναστάτη και του επιστήμονα Μαρξ. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να ανιχνεύσουμε πως το ειδικό βάρος της έννοιας της ισότητας και η συγκινησιακή επίδραση της στην εργατική τάξη δεν μπορούσε να μην ληφθεί υπόψιν στις πολιτικές ομιλίες του Μαρξ, βασικός σκοπός των οποίων είναι να εξεγείρουν και να τονώσουν το ηθικό των επαναστατών. Προς τον σκοπό αυτό, λοιπόν, βλέπουμε πως ο Μαρξ χρησιμοποιεί με κάποιον τρόπο ένα προσωρινό μέτρο ρύθμισης της συνεισφοράς των ανθρώπων με κριτήριο την εργασία τους. Είναι όμως ξεκάθαρο πως θέτει το μέτρο αυτό μόνο στο πρώτο στάδιο της μετάβασης, αφού αντιλαμβάνεται πως ο μετασχηματισμός της κοινωνίας δεν μπορεί να γίνει αυτόματα. Υπ' αυτήν την έννοια, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε πως η θεώρηση του Μαρξ και του Ένγκελς δεν μπορεί να αποτυπωθεί ως πρόταση κατασκευής μίας αγαθής κοινωνίας, στη βάση μίας φιλοσοφίας εξισωτικής δικαιοσύνης.

Από την άλλη πλευρά είδαμε πως η αντίθεση του σε ηθικές εξισωτικές θεωρίες έγκειται στο ότι αρνείται την ισότητα των ανθρώπων όσον αφορά τις ανάγκες τους. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, δεν μπορούμε να εξισώσουμε τους άπειρους παράγοντες που καθορίζουν τις ανάγκες των ανθρώπων. Με αυτόν τον τρόπο, ο Μαρξ, ασκεί κριτική στην δικαιοσύνη αντίληψη της διανεμητικής ισότητας, μέσω της οποίας η ηθική εξισωτική βάση στην πραγματικότητα δεν είναι λειτουργική. Αυτό συμβαίνει γιατί θεμελιώνεται πάνω στα συμφέροντα της άρχουσας τάξης και συνεπικουρείται από το δικαιοσύνη θεσμικό σύστημα που καθιστά την αστική αξία της ισότητας έγκυρη και καθολική. Επομένως και τα ίσα δικαιώματα κατασκευάζουν άνισες επιπτώσεις αφού λαμβάνουν υπόψιν τους μόνο έναν περιορισμένο εύρος των οπτικών γωνιών. Η κύρια κριτική του Μαρξ σε αυτού του είδους την ισότητα είναι ότι επικεντρώνεται πολύ περισσότερο στην δίκαιη διανομή παρά στο θεμελιώδες ζήτημα της παραγωγής. Υπ' αυτήν την έννοια η δικαιοσύνη ισότητα έγκειται στην διαρκή αναδιανομή πόρων από τους ιδιοκτήτες του παραγωγικού κεφαλαίου στους μη ιδιοκτήτες αλλά με αυτόν τον τρόπο δεν αλλάζει η εκμεταλλευτική φύση του καπιταλιστικού συστήματος το οποίο παράγει ανισότητες και ταξικές συγκρούσεις. Επιπροσθέτως, διαφαίνεται και η απόρριψη του Μαρξ όσον αφορά την κατασκευή καθολικών, ηθικών νόμων, οι οποίοι επιδιώκουν να δημιουργήσουν μία ιδεατή και αφηρημένη βάση για να θεμελιωθούν πάνω της οι ηθικοί και δικαιοσύνη κανόνες.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονίσουμε πως η κεντρικότητα της παραγωγής και της αφθονίας των πόρων είναι ένα από τα πιο βασικά σημεία της μαρξικής θεώρησης και μέσω αυτού μπορούμε να δούμε για ποιον λόγο ο Μαρξ θεωρούσε την ισότητα ως έναν όρο ανεπαρκή. Αντιθέτως στην κομμουνιστική κοινωνία, η οποία θα έχει ξεπεράσει το πρόβλημα της επάρκειας και της διάθεσης των πόρων, είναι μάλλον άτοπο και περιοριστικό να αναλωθούμε στον τρόπο που τα υλικά αγαθά θα διαμοιραστούν. Η έννοια της ίσης διανομής χάνει πλέον το νόημα της και αντικαθίσταται από το δίπολο εργασίας και ανάγκης. Όποιος έχει ανάγκη λοιπόν θα λαμβάνει ό, τι έχει ανάγκη από εκείνον που θα παράγει τα παραγωγικά αγαθά σύμφωνα με τα ταλέντα και τον χρόνο της εργασίας του.

Αυτό διαφαίνεται και από την αποτύπωση του δεύτερου σταδίου που είναι και το τελικό βήμα στην κομμουνιστική μετάβαση, αφού η αρχή της συνεισφοράς καταργείται, όπως και το κράτος και εν γένει όλες οι καπιταλιστικές του διασυνδέσεις. Βέβαια, ο Μαρξ προϋποθέτει πως θα έχει εξαλειφθεί το πρόβλημα της σπάνης των πόρων και με αυτόν τον τρόπο οι θεωρίες περί ισότητας θα έχουν καταστεί περιττές. Το ζήτημα της αφθονίας των πόρων ήταν εύλογη απαίτηση του Μαρξ, με τον τρόπο που λειτουργούσε ο καπιταλισμός στην εποχή του. Ο Μαρξ υπέθετε πως μαζί με την μετάβαση σε έναν νέο τρόπο παραγωγής **θα επιτυγχανόταν κι ένας μετασχηματισμός των ανθρώπινων προσεγγίσεων και επιλογών όσον αφορά την επιδίωξη του αγαθού, και επαναπροσδιορισμός των αναγκαίων αγαθών που είναι απαραίτητα για να διάγουν οι άνθρωποι έναν ευτυχή βίο.** Όπως και να' χει δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα στα συγκεκριμένα ζητήματα μιας και ο Μαρξ θεωρούσε ότι αυτά είναι ζητήματα που πρέπει να απασχολήσουν τους ανθρώπους των μελλοντικών κοινωνιών που θα έρθουν αντιμέτωποι με αυτά.

Συμπερασματικά είδαμε πως όταν ο Μαρξ μελετά την καπιταλιστική οικονομία, χρησιμοποιεί τους όρους «ίσο», «δίκαιο» ή «ακριβοδίκαιο» με τρεις διαφορετικές έννοιες: 1) ως αξία ισοδυναμίας αποζημίωσης της εργασιακής δύναμης, 2) σε συνάρτηση με τις νομικές κατηγορίες που είναι συμβατές με τον τρόπο παραγωγής και 3) ως ηθική αρχή υπό το πρίσμα της κατασκευής κριτηρίων διανομής με έναν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Τρεις διακριτές εκδοχές συμβατές μεταξύ τους και συνεπείς με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Υπ' αυτήν την έννοια, ο Μαρξ ασκεί κριτική στις θεωρίες εξισωτισμού και δίκαιης διανομής ως αφαιρέσεις του υψηλότερου επιπέδου που διασυνδέονται με τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής είναι παράγωγα αυτού. Οι διάφορες αστικές ερμηνείες περί ισότητας αναπαράγονται μέσω της κυρίαρχης ιδεολογίας, η οποία μετασχηματίζει τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης ως αξίες όλης της κοινωνίας και διαδίδονται μέσω ηθικών και δικαιοσύνης αρχών. Άρα, οποιουδήποτε είδους ισότητα, σε ότι και αν αναφέρεται στην

σκέψη του Μαρξ, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ταυτόχρονα με την διατήρηση των τάξεων. Κατά συνέπεια, η μαρξική ισότητα προσεγγίζεται μόνο μέσω της εξάλειψής τους.

Ο Μαρξ δεν μπορούσε να θεωρηθεί εξισωτιστής με την τυπική, αστική έννοια του όρου. Αντιλαμβανόταν την ανισότητα ως ένα δομικό πρόβλημα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, το οποίο είναι αποτέλεσμα των αντιφάσεων του. Μπορούμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι ο Μαρξ ήταν υπέρμαχος μίας διαφορετικής ισότητας εκ διαμέτρου αντίθετης από την αστική μορφή της. Προφανώς θεωρούσε ότι η αστική ισότητα δεν πραγματοποιεί τον σκοπό της αλλά θα ήταν υπερβολικό να υποστηρίξουμε ότι μία τέτοια άρνηση σημαίνει πως απέρριπτε και την αξίωση των ανθρώπων να γίνονται αντιληπτοί ως ίσοι. Σε ποια ισότητα αναφέρεται λοιπόν; Είναι σημαντικό να διακρίνουμε την ισότητα της αναγνώρισης, δηλαδή την ίση αξία μεταξύ όλων των ανθρώπων, από την αντίληψη ότι όλοι πρέπει να έχουν ίσο δικαίωμα για κάτι ή ότι υπάρχει κάτι, στο οποίο όλοι οι άνθρωποι πρέπει να έχουν ίσο μερίδιο. Όπως είδαμε, ο Μαρξ συμφωνούσε και θεωρούσε αυτονόητη την ίση αξία των ανθρώπων αλλά θεωρούσε ανεφάρμοστες τις απαιτήσεις περί ίσου μεριδίου.

Κάτι τέτοιο είναι εμφανές στην σκέψη του αφού παρατηρήσαμε πως θεωρούσε την αστική αρχή της ισότητας αφηρημένη, μη επαρκή, δευτερεύουσα σε σχέση με την σημασία της παραγωγής, και τελικά ανεφάρμοστη. Αντιτασσόταν κυρίως σε εκείνο το ηθικό αστικό μοντέλο της ισότητας, μέσω του οποίου διαστρεβλώνεται η συγκεκριμένη αρχή μέσω της παραγωγικής διαδικασίας και της ιδεολογίας, μέσω των οποίων μετασχηματίζονται τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης ως συμφέροντα όλης της κοινωνίας. Με τον ίδιο τρόπο, η αστική αρχή της ισότητας στην πραγματικότητα ωφελεί μόνο εκείνους που βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση ενώ φαινομενικά αναδύεται ως ηθική αρχή που διέπει όλη την κοινωνία. Αυτού του είδους η συλλογιστική ενέχει τον κίνδυνο της τοποθέτησης του Μαρξ ως ενός αμοραλιστή φιλοσόφου που απορρίπτει πλήρως τον κοινωνικό ηθικό κώδικα. Μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί να ισχύει αφού, έστω και εμμέσως, διαφαίνεται ένα ηθικό αίτημα στην συνολικότερη μαρξική θεώρηση, ιδιαίτερα την πρώτη φάση της. Αυτό που σίγουρα μπορούμε να ισχυριστούμε είναι ότι η ηθική δεν έχει στην συνολική θεώρηση του Μαρξ την κεντρική θέση που έχει η ορθολογική του διάθεσή του να κατασκευάσει ένα επιστημονικό μοντέλο που θα φανερώσει τις εγγενείς αντιφάσεις του καπιταλισμού και θα επιδιώξει τον μετασχηματισμό του σε ένα βελτιωμένο μοντέλο. Υπ' αυτήν την έννοια, ο Μαρξ ήταν πολύ περισσότερο ένας ορθολογιστής επιστήμονας παρά ένας ηθικός φιλόσοφος.

Ο μαρξικός κομμουνισμός μπορεί να τεθεί περισσότερο σε αυτό το πλαίσιο παρά ως μία θεωρία ευημερίας που θα θεμελιώνεται πάνω στις αρχές της ισότητας και της δικαιοσύνης, ακόμα κι αν υποστηριχθεί από ανθρωπολογικές θεωρίες και την ηθική

της αλληλεγγύης. Πιο πολύ προσιδιάζει σε έναν ηθικό σχετικισμό και σε μία ιδιόμορφη γενεαλογία της ηθικής και του δικαίου *sui generis*: «...από τον Μακιαβέλη, τον Χομπς, τον Σπινόζα, τον Μποντέν κλπ., για να μην αναφέρουμε και παλιότερους, η δύναμη έχει παρουσιαστεί σαν η βάση του Δικαίου. Με τον τρόπο η θεωρητική αντίληψη της πολιτικής χειραφετήθηκε από την ηθική, πράγμα που δεν είχε άλλη συνέπεια από το αίτημα να μελετάται η πολιτική σαν κάτι αυτοτελές». ⁶³ Μπορούμε να κατατάξουμε και τον Μαρξ στον συγκεκριμένο φιλοσοφικό κύκλο, ο οποίος διαχώρισε τα ζητήματα περί δικαίου και ισότητας από την ηθική, και τα τοποθέτησε στο δικό του επιστημονικό πεδίο, της πολιτικής του οικονομίας, με συνέπεια η ισότητα και η δικαιοσύνη να αναδύονται ως δευτερεύουσες αξίες, οι οποίες καθίστανται θεμελιώδεις μέσα στο αντιφατικό σύστημα.

Είδαμε παραπάνω (Ενότητα 3), ότι κάποιοι αναλυτικοί μαρξιστές επιδίωξαν να ερμηνεύσουν την ισότητα ως κανονιστική αρχή και γι' αυτόν τον λόγο υποστηρίζουμε πως απομακρύνθηκαν από τις μαρξικές θέσεις. Κάτι τέτοιο συνέβη λόγω της ανάλυσής των μαρξικών θέσεων ως πρόταγμα γενικής ευημερίας. Μια τέτοια απόφαση τους οδήγησε αναπόφευκτα στην υιοθέτηση κανονιστικών αρχών για τον ορισμό της ισότητας αλλά και στην παρεμβολή ηθικών κανόνων που απέχουν παρασάγγας από την μαρξική θεώρηση. Η συγκεκριμένη ανάγνωση έχει τις καταβολές της στην κυρίαρχη φιλοσοφική παράδοση του 18^{ου} αιώνα, η οποία θεμελίωσε τις αρχές της ισότητας σε ένα μείγμα ορθολογισμού και ηθικών κανόνων. Εντούτοις, μία τέτοια δικαιολόγηση για τον Μαρξ είναι εντελώς ξένη. Ο Μαρξ θεμελίωσε την θεώρηση του στην ερμηνεία της ιστορικής διαδικασίας και την εναλλαγή των τρόπων παραγωγής. Θεωρούμε ότι αυτή η συγκεκριμένη αντίθεση είναι κρίσιμη για να αντιληφθούμε τον διαφορετικό τρόπο που θεμελιώθηκε η αξία της ισότητας στις δύο περιπτώσεις.

Εν κατακλείδι, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι παρουσιάζονται δύο οπτικές όσον αφορά την μαρξική οπτική για τα ζητήματα ισότητας. Εάν κάποιος ερμηνεύσει τη θεωρία του κομμουνισμού ως ένα πρόταγμα γενικής ευημερίας μέσω κανόνων δικαιοσύνης, τότε το κριτήριο της διανομής σύμφωνα με τις ανάγκες των ανθρώπων είναι απαραίτητο να τίθεται ως θεμελιώδης, κανονιστική και γενική αρχή. Με αυτόν τον τρόπο, είναι αδύνατο να αποφύγουμε το συμπέρασμα ότι σε ένα οικονομικό σύστημα που ρυθμίζεται μέσω ηθικών, κανονιστικών αρχών, το κριτήριο της ισότητας είναι αναποτελεσματικό επειδή δεν μπορεί να ρυθμίσει το πρόβλημα των αναγκών. Ωστόσο, εάν ερμηνεύσουμε την μαρξική θεωρία ως επιστημονική υπόθεση που σκοπό έχει να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο οι αξίες της ισότητας και της δικαιοσύνης καθίστανται κυρίαρχες, τότε το κριτήριο της διανομής παρουσιάζεται περιγραφικά και όχι κανονιστικά και με αυτόν τον τρόπο χάνει την γενικότητά του.

---

⁶³ Μαρξ Κ., Η Γερμανική Ιδεολογία, τ. Β, Gutenberg, σ. 37

Επιπλέον, το ίδιο το πρόβλημα της επάρκειας των αγαθών αποκτά δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με την απελευθέρωση των καταπιεσμένων. Το βαθύτερο κίνητρο της μαρξικής θεώρησης είναι κατ' εξοχήν πολιτικό και πηγάζει από την επιδίωξη από την καταπίεση της εργατικής τάξης αφού το κύριο πολιτικό κίνητρο πίσω από αυτές τις κινήσεις είναι η χειραφέτηση.

Καταλήγουμε, λοιπόν, ότι ο μαρξικός κομμουνισμός έγκειται στην εξάλειψη των ταξικών διαφορών, αλλά όχι στην εξίσωση των ατομικών διαφορών. Αντίθετα, είναι η «ελεύθερη» ανάπτυξη μιας καθαρά ανθρώπινης ποικιλομορφίας. Αυτό που ο Μαρξ αναφέρει και ως ανάδυση του «ολοκληρωτικού ανθρώπου».⁶⁴ Υπ' αυτήν την έννοια, ο Μαρξ υπέθετε πως το πέρασμα από τον καπιταλιστικό στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής θα υποβάθμιζε την αξία της ισότητας όχι επειδή δεν πίστευε στην ηθική ισότητα των ανθρώπων αλλά επειδή θεωρούσε πως η ισότητα ως έννοια, στο τελικό στάδιο της μετάβασης, δεν θα ήταν πια αναγκαία. Εν κατακλείδι, ο Μαρξ όταν αναφέρεται στην ισότητα, στην πραγματικότητα αναφέρεται στον μαρασμό της έννοιας της ισότητας και στις συνθήκες που δεν θα την καθιστούν αναγκαία. Γι' αυτόν τον λόγο, η μαρξική ισότητα συνάδει αποκλειστικά με τον μετασχηματισμό του τρόπου παραγωγής και την κατάργηση των τάξεων και είναι απολύτως ασύμβατη με την αντίληψή της ηθικής ισότητας και ως πανανθρώπινου αιτήματος.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

---

⁶⁴ Για τη μαρξιστική έννοια του «καταμερισμού της χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας», http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=163&Itemid=29

Avineri, Schlomo, και De-Shalit, Avner, *Communitarianism and Individualism*, Oxford University Press, 1992.

Blaug M., "Another Look at the Reduction Problem in Marx," στο I. Bradley and M. Howard, eds., *Classical and Marxian Political Economy*, Macmillan, 1982.

Blanc L., *Plus de Girondins*, Prix :60 cent, 1851.

Buchanan A., *Marx and Justice*, The Radical Critique of Liberalism, Methuen, 1982.

Cohen G.C., *If You're an Egalitarian, How Come You're So Rich?*, Harvard University Press, 2001.

Cohen G.C., *Self-Ownership, Communism and Equality*, Cambridge University Press, 1995.

Elster J., *Making Sense of Marx*, *Making Sense of Marx*, Cambridge University Press, 1985.

Fraser Ian, *Hegel and Marx: the concept of need*, *Edinburgh University Press*, 1998.

Kymlicka W., *Liberalism, Community and Culture*, Oxford University Press, 1989.

Marx-Engels Correspondence 1875. *Engels to August Bebel n Zwickau, London, March 1828, 1875*, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/letters/75_03_18.htm (Πρόσβαση στις 10 Ιουνίου 2020).

Marx K., -Engels F., *Marx and Engels Collected Works 1871-74*, Volume 23, Lawrence and Wishart, 2010.

Marx K., *Contribution to the Critique of Political Economy*, Charles H. Kerr and Company, 1904.

Marx K., *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Penguin Books, 1979.

Marx K., *The General Rules of the International Working Men's Association 1864*, Πρώτη δημοσίευση 24 Οκτωβρίου 1871, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1864/10/27b.htm> (Πρόσβαση στις 10 Ιουνίου 2020).

Miller R., *Analyzing Marx: Morality, Power and History*, Princeton University Press, 1984.

Roemer J., *Analytical Marxism*, Cambridge University Press, 1986.

Screpanti E., *Libertarian Communism: Marx, Engels and the Political Economy of Freedom*, Palgrave macmillan, 2007.

Wood A., *The Free Development of Each*, Oxford University Press, 2014.

Ελληνόγλωσση

Ένγκελς Φ., *Αντί-Ντίρινγκ*, Σύγχρονη Εποχή, 2006.

Ένγκελς Φ., *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, 2013.

Kymlicka Will, *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας*, Πόλις, 2014.

Μαρξ Κ. Ένγκελς Φ., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τ. Α., Gutenberg, 1997.

Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., *Η Γερμανική Ιδεολογία* τ. Β., Gutenberg, 1989.

Μαρξ Κ., - Ένγκελς Φ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, 1984.

Μαρξ Κ., *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, 1990.

Μαρξ Κ. *Βασικές Γραμμές της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Α', Στοχαστής, 1989.

Μαρξ Κ., *Η Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, 2007.

Μαρξ Κ., *Μισθός, Τιμή και Κέρδος*, Σύγχρονη Εποχή, 2003.

Μαρξ Κ., *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, 2010.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2002.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Τ. III, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.